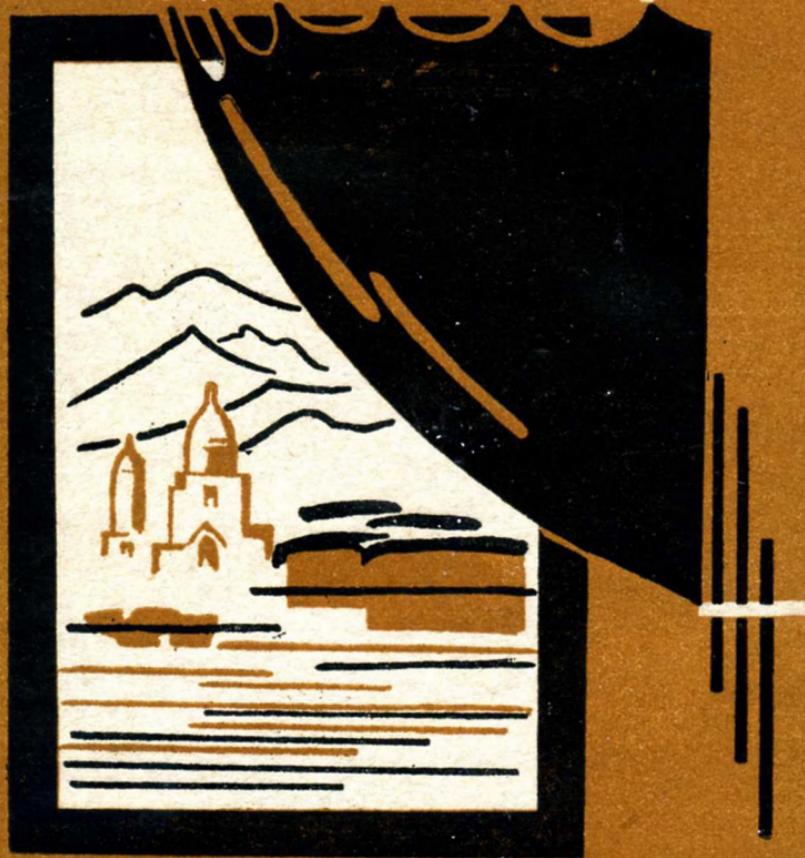

В. МИСИК

ТИСЯЧІ
КІЛОМЕТРІВ

ДВОУ·ЛІМ

В. МИСИК

2-Й ГРУППА

МІСІЯ

БІЛ

ТИСЯЧІ КІЛОМЕТРІВ

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО
ХАРКІВ 1931 КІЇВ

Бібліографічний опис та шифр
ри для бібліотечних каталогів
на цю книгу вміщено в „Літо-
нієу Українського Друку“
та „Картковому репертуарі“
Української Книжкової Палати

Обкладинка роботи
худ. Є. Мереги

Укрголовліт № 2415 (1403):1931 р.

Житомир. 24 літо-друкарня УПО Зам. № 2238. Тир. 5200 пр. 4,25 друк. арк.

ЗАМІСТЬ ЕПІГРАФУ

Ревуть машини в гарячім змаганні,
Ревуть машини
в одчинені простори, в простори тьмяні,
у димну далеч моєї країни.
Ревуть машини, ревуть, ревуть!
І щезає вугілля в чорній топці,
і пара двигтить, і міряють путь
піснями міцні кочегари-хлопці.
Тисячі кілометрів попереду!
Тисячі кілометрів — ого!
Ми женем на їх чорну череду,
висіваємо злий вогонь,
висіваємо злий вогонь,
женемо свою димну череду.
Скільки паші для неї — ого!
Тисячі кілометрів попереду.
Ревуть машини у перегонах,
вітрище виє в вагонах.
В вагонах двигтить могутній вантаж,
і стогнуть рейки й вгрузають шпали —
і там, де марива в пісках лежали,
залізниця лягає на кряж.
На дикий кряж, як важка рука,
лягає — і кряж вгинається з стогоном.
Вперед, машиністи! Димно й розлого нам
сміється далеч дзвінка.
Підіймаймо вище тиснення пари!
Немав шляху для нас назад!
Ми машиністи, ми кочегари —
перша бригада країні Рад.

*Вітри нас хижі на попіл спалять.
Для долі тих, що прийдуть по нас,
не один паротяг злетить у провалля,
злетить у провалля в недобрий час!
Не один паротяг, налитий снагою,
сповнений пари, не дійде мети.
Та ляже він на полі бою,
де кожний з нас був би радий лягти.
Ми вперлися в заступи злими руками.
Нас вихор огненний в обійми бере.
Тисячі кілометрів лежать перед нами.
Вперед!*

САМАРКАНД

— О, Самарканд! — ще раз сказав Джон Буль — і так само, напевне, він би сказав під'їжджаючи до Олександрії чи Риму. — О, Олександрія! О, Рим!

Крім Джона Буля з цим потягом їхало ще понад три десятки закордонних кореспондентів — англійських, німецьких, французьких, італійських. В інших вагонах їхали робітничі делегації — з Москви, Ленінграду, Києва, Дніпрельстану й інших міст Союзу, — що одбули вже святкування відкриття грандіозної — через степи й пустелі — Туркестано-Сибірської залізниці. Всі ще були під враженням надзвичайного свята в Алма-Аті, „місті яблук“, столиці величезного, але малолюдного Казахстану. Всі ще були під враженням глухих, часом серед пісків загублених селищ, виритих у піску і сяк-так вкритих очеретом землянок, пустельних перевалів, де гудуть скажені монгольські вітри в попущених телеграфних дротах і потяг рипить і здригається од вітру, лізути по тимчасовому хиткому шляху. Всі ще були під враженням засмаглих, виснажених од поганої води й малярії залізничних робітників, що так невідступно оточували кожну людину з центру, допитуючись про життя „там“, про колективізацію, про постачання продуктів, оповідаючи про свої незгоди з началь-

ством і про випадки тяганини і сваволі, що траплялись де-не-де. Майже на кожній станції, майже коло кожного селища на цій залізниці багатьом з робітників доводилося провадити пояснювальну пропагандистську роботу хрипнучи й гублячи голос од крику. І тепер шлях до Самарканду був за відпочинок для більшості делегованих на відкриття залізниці.

Ліворуч уже срібніли далекі верхів'я снігових гір. Але, хоч і були вони обвіяні чудовим димком багатьох десятків кілометрів, хоч і здавалися вони срібними островами у блакитному морі — на них уже ніхто не звертав уваги, бо не одну сотню кілометрів такі самі снігові гори товаришили нам у нашій мандрівці. Гори, як більшість туркестанських гір, — голі й непридатні для життя. Але в долині, що простяглася рівна, як асфальт, аж до самісіньких гір, зеленіли величезні кишлаки, оточені смугами оброблених земель. Півгодини тому ми бачили ще узбека з варварським, неоковирним ралом, а тепер бачимо, як з кишлака виїздить важкий катерпіллер з узбекською дівчиною коло руля. Потят біг, а кишлак усе ще зеленів навколо.

— Самарканд? — спитав хтось із робітників.

Але у вагоні ніхто не знав місцевости, — і тоді відповів знайомий уже нам англієць Джон Буль, попереду порившись у жирному бедекерові.

— До Самарканду ще стільки то кілометрів і ще будуть такі то й такі то станції. — Перерахувавши станції й роз'їзди й закривши бедекера, він налив собі ще склянку пива.

Ще в Ташкенті в розмові з робітничими делегаціями — один визначний туркестанський партійний робітник, довідавшись про маршрут делегаційних вагонів, сказав:

— І чого ви не бачили в Самарканді? На руїни тамерланових мечетів хочете подивитись? Там мало чого цікавого знайдеться для вас — от поїхали б у Фергану, Коканд, Деліжан! Подивились би на шовкові й хлопкові підприємства! Навіщо вам ті руїни Тамерланові?

Але Самарканда — столиця великої Узбекської Республіки. Зважаючи саме на це, а також і на велике бажання чужоземців одвідати середньоазійський Рим, багато разів описане й оспіване місто середньовічного завойовника Тімура, куди цей же таки Тімур зібрав за свого царювання все багатство Центральної Азії, — зважаючи на це, вирішено продовжувати маршрут. Крім цього, було ще відомо, що першого травня Узбекістан одсвяткував відкриття Раватбуду — великого водного розподільника в Самаркандській оазі, що мав збільшити й врегулювати зрошення земель Самарканду й Бухари. „Зеравшан загнуздано“ — так назвав свій нарис у Ташкентській газеті „Правда Востока“ місцевий журналіст.

Нарис був написаний надто кучеряво й з деякими описовими місцями, що свідчили про очевидний нахил у автора нарису до імажиністської маніри письма. Джон Буль, проходячи мимо, попрохав у мене газету й посміхнувся, дійшовши до нарису про Раватбуд.

— У радянських журналістів велика манія гіперболізму, — сказав він. — Про звичайний міст через річку, що про нього у нас би ніхто й не згадав, — радянський журналіст може написати тільки як про „новий гігант“, як про „грандіозне досягнення“ етцетера.

— Це — романтика, — сказав один москвич.

— Це звичайна інтелігентська високопарність, — додав хтось.

— Це стиль людини в манжетах, — приєднався ще один голос, — це мова стороннього благодушного споглядача.

— Ні — це романтика будівництва, — настоював москвич. — Що таке звичайний міст для Англії — старої капіталістичної країни, насиченої до краю будівлями, мостами — і що цей же таки міст — для Казахстану з його дикими пустелями й тільки сьогодні покликаною до культури людністю! Кохний міст у нас із нашими злиднями — це героїка. Я за патос і за гіперболізм!

З обох боків тяглися безконечною перією сади й огорodi, прорізані ариками, з глиняними хатками й глиняними ж таки, розмитими й вивітреними парканами. В Середній Азії — і в Казахстані, і в Узбекістані, і в Туркменістані — основний будівельний матеріал — глина. Руді, обсмоктані дощами, вивітрені будівлі надають пейзажеві сумного й дикого вигляду. Такі будівлі, зрозуміло, не можуть бути довговічними, вони швидко осипаються, розмиваються, вивірюються, роз’їдаються корінням трави, що оселюється на дахах

і карнизах, дають тріщини — і це зрештою приводить до того, що всі середньоазійські оселі — за винятком європейських кварталів, виглядають як руїни, як великі смітники, як кладовища. Ташкентське старе місто, всупереч своїй назві — Ташкент значить „місто каменю“ — теж побудоване з глини, з тісними вуличками з силою руїн, сміття, з ямами й купами глини, з виваленими стінами хат, що виказують всю убогість, узбекського мешкання, — нагадує купу сміття, порослу травою... Рослини допомагають воді й вітрові. В Ташкентському старому місті є будинки з дахами, густо вкритими степовим маком і бур'яном. На карнізах цвітуть дуже гарні квіти — але які злідні й відсталість вони приховують!

— Арка Тімура, — сказав англієць, вказуючи на важку цегляну дугу, що маячила попереду, праворуч од колії.

— А в Самарканді вимовляють чомусь Темур, — додав він. — Ну, тепер уже буде Самарканд! Він сковав бедекера в кишеню й пішов до купе передягатись. Саме в ту хвилину, коли потяг притишував хід перед вокзалом і мелодійно дзвеніли, сходячись під вагоном, гальма, — він вийшов з купе свіжий і поголений у сірому костюмі з чудовою бронзовою краваткою. Гаряче сонце било в дахи станційних будинків — традиційних хлівців з бліндажними дахами. За вокзалом навколо пам'ятника Ленінові крутила курява — там стояли самаркандські візники, легкові машини й автобуси. Тут же збирала свої вагони

самаркандська „кукушка“, що теж мала йхати до міста.

Ось автобуси навантажено, і один по одному вони одходять у місто курною вулицею з мутними ариками коло пішоходів. До міста не близько і всі пасажири добре припали пилом, коли автобуси спинилися в центрі міста, де делегації мали завітати до радніркому Узбекістану. В прохладному чистому залі засідань делегації прийняла замісниця голови ЦВК Узбекістану — Обідова. Робітниця-узбечка, що пройшла сувору школу клясової боротьби, вона дуже просто й тактовно привітала чужоземців і робітничі делегації через свого перекладача. Як видно, дуже погано володіючи російською мовою, вона поступилася місцем перед другим замісником голови ЦВК — Бабешком.

— Здрастуйте, товариші-делегати, — сказав він просто. — Я сам робітник з тридцятирічним стажем — і прошу вас, робітників, бути тут як у себе дома.

Йому зробили бурхливі овації. Він коротко розповів про свою роботу в Узбекістані, про труднощі й перемоги. — Ну, а тепер ми вам покажемо наші гордоші — Раватбуд.

Джон Буль заглянув до свого бедекера, — але там Раватбуду не значилося, і він знову поклав його до кишені й віддався на волю стихії. У бедекерові також не значилося і того, що Раватбуд у Самарканді зовуть ще й просто Раватходжа, бо так зветься вся місцевість навколо Раватбуду.

Раватходжа — ім'я одного з середньоазійських святих, — в Середній Азії і потім ще багато місцевостей зберегли свої середньовічні клерикальні назви. Місто Ауліє-ата, розташоване недалеко від початку Туркестано-Сибірської залізниці, запозичило своє ім'я од могили святого величного монумента, збудованого сотні років тому за кілька кілометрів від міста, між садів і зелених луків. Ауліє-ата значить — „Місто святого“. Після цього вже ніхто б не здивувався, що величезна соціалістична споруда на Зеравшані теж носить ім'я якогось середньовічного святого.

— Ну, хлопці, ми в гостях у Тамерлана, — сказав мій товариш, коли спереду з'явилися похилі башти медресе Шір-Дар.

Джон Буль згадав, що медресе не виходять за межі компетенції жирного бедекера — і знову витяг його з кишені. Очевидно він одразу знайшов у ньому відомості про три старовинні медресес, що оточують самаркандський Регістан з трьох боків посередині „Тілла-Карі“, або Золота мечеть, ліворуч од неї „Шір-Дар“ і праворуч „Улуг-Бек“. Він там напевне прочитав і про те, що Тімурові нащадки для будування цих будівель виписували найславніших перських майстрів і що порцелянові қахлі для облицювки стін і для літер на коранові цитати виготовлювалися у найкращих майстрів Персії. Він довідався з свого підручника і про „софт“, майбутніх муллів, що готувалися тут для своєї праці, ковтаючи всяку богословську премудрість, вивчаючи цитати з Корану й книг бага-

тъох середньоазійських богословів, пропагаторів Магометової науки. Тут вони ходили, тут вони сиділи в своїх білих чалмах з своїми сивими бородами. Тут жили вони й звідси йшли в широкі маси мусулман, щоб виховувати їх у ненависті до невірних і в покорі до своїх владарів.

— Еге, — сказав Джон Буль з повагою — і додав по-англійському до свого компаньйона: — яке б поповнення було це для Брітіш Мюзеум!

Так, це поповнило б Британський Музей, що в ньому є всі дива світу. Як добре, що Самарканд ні разу не зазнав британської окупації, і як недобре, що ці близкучі пам'ятники мистецтва потроху осипаються, розвалюються і обертаються на купу сміття!

— Я збираюся завтра виїхати звідси, — сказав мені один знайомий, що саме перебував у Самарканді. — Я дав двадцять копійок малому, і він мені виколупав з верхівель Шір-Дару — бо внизу вже мало що лишилось — кілька чудових кахоль... На що я йому відповів: — Як добре, що тут ще не встигли побувати всі мої знайомі, і що я можу ще помилуватись цими дивовижними візерунками. Бо на одну Тімуреву кахлю безперечно припало б кілька моїх знайомих.

Так, ці близкучі кахлі, що звозилися до Самарканду ненаситними тиранами Середньої Азії, що коштували життя сотням рабів і наємників і що кілька століть непохитно сяяли над цим дряхлим містом, — нібито заснованим шість тисяч років тому, — ці кахлі мусять частиною обсипатися й

змішатися з пилом, а частиною розтектися по кишенях і валізках теж „ненаситних“ туристів, щоб остаточно спочити десь на нічному столикові поряд з будильником, або на етажерці поряд з шматком гірського кришталю, купленим за п'ятак на станції Казбек, та барвистими камінцями з Криму. Ця поширенна манія лишати по собі пам'ять — багато дехто певне пам'ятає гігантські написи на найнеприступніших кримських скелях, де з явною небезпекою для життя якийнебудь Володя Іванов виставив на людський подив своє скромне імення — ця манія щільно зв'язана, очевидно, з манією брати собі на пам'ять речі, що на неї хвобріє так багато европейських і неевропейських туристів. Ця манія дуже заразлива й поширенна — про це свідчить і сам вельмишанований Карл Бедекер, що в одному виданні свого славнозвісного довідника, в розділові, присвяченому Самаркандові, мусів зазначити:

„Виколупування барвистих кахоль і інших речей „на пам'ять“ неухильно карається місцевою владою“.

З другого боку ця манія зв'язана з великою манією великих народів брати собі на пам'ять цілі вежі й обеліски, а „виколупувати“ цілі храми. Од цієї манії їх ще не застеріг жаден Бедекер. Проте в даному випадку авторові жалко самих мандрівців більше, ніж Тімурівих кахоль. Щонебудь „на пам'ять“ можна дістати й поштою — і нема чого їхати за 5000 кілометрів у Самарканд. От у Артемових горах під Ізюмом, наприклад, просто

на місці виробляють і продають „пам'ятки Криму“, Кавказу — стеки, черепашки і інші дрібниці. Нема чого витрачатись на подорож до Кавказу.

Регістан — центр старого міста і кінцевий пункт рейсів двадцяти шести самаркандських автобусів, що мають незабаром збільшити своє число до сорока шести і цим хоч трохи розвантажити свої рейси. За Регістаном лежать величезні масиви старого Самарканду, порізані вузенькими вуличками й провулками, де через вулицю можна з одного балкону потиснути руку сусідові на протилежному балконі. Але до тих величезних глиняних масивів автобуси не доходять, бо проїхати там можна тільки ішаком, запряженим в універсальну туркестанську гарбу. А є такі вулички, що в їх навіть універсальна туркестанська гарба поміститись не може, і там узбеки проїздять хіба тільки верхи на мишастих віслиюках, сягаючи ногами до землі.

На Регістані ж таки починаються відомі самаркандські базари з критим тюбітейковим базаром у центрі, де на прилавках розкладено сотні найбарвистіших тюбітейок, з найвитворнішими візерунками і де біля свого товару сидять, підобгавші ноги, його власники на тих же таки прилавках. Між тюбітейкових майстрів тут є мистці, знані й не в самому тільки Самаркані. Коли вони вбачать у покупцеві людину, що хоче придбати собі добру самаркандську тюбітейку, вони виймають з потайного місця — сундука, або з-за пазухи — кілька найкращих тюбітейок, схованіх для вибраних

покупців. Між продавцями тюбітейок є жінки — нещасні узбекські жінки — в своїх грубих, з кінського волосу — запиналах, що нагадують про мумій й саркофаги. Вони викликають жаль, ці мовчазні продавниці, що не насмілюються закликати з-під своєї паанджі покупця.

Взагалі паанджа дуже ще поширенна в Узбекістані. Ніде вікові забобони й звичаї не держаться так міцно, як у східних народів, особливо народів Середньої Азії, що своїми природними умовами довгий час були ізольовані од безпосередніх зносин з культурнішими народами. Дикі пустелі, що простягаються на сотні кілометрів, сипучі піски, що засипають цілі міста і держави, непрохідні гори й провалля оточують міста Середньої Азії. Самарканд із своєю округою — це тільки велика оаза серед безводної країни. Довгі віки перед цих пустель жили, занебадали й знову підіймалися, великі міста — Самарканд, Бухара, Хіва, старий Мерв — позбавлені живого зв'язку з іншими народами й довгий час замкнуті перед цікавими подорожниками, що не жахалися спраги й спеки в безконечних пустелях. Ще 1863 року в Бухарі і в Хіві кидали в льохи європейських купців і мандрівників, що, попадаючи в ці одрізані од культурного світу володіння свавільних і розпусних емірів, мусіли цілком здаватись на їхню волю — бо порятунку нізвідки не могло бути. Щоб вирватися звідти, треба пройти або безводні, біdnі на шляхи пустелі й степи, щоб вийти до російських кордонів, або знов же таки пройти жахливі

пустелі Туркменії, щоб вийти через Персію в Туреччину, вже перейняту європейськими впливами. Щодо третього шляху — в Китай — то про нього нічого було й думати, бо перегороджували його неприступні хребти й льодовці і обіцяв він вірну загибель.

Професор Вамбері, мадяр, загорівшишь бажанням дослідити найглибші мовні особливості тюркських племен, у вбраний дервиша, перемагаючи неймовірні труднощі, кожного дня дивлячись у вічі смерті, — або од грабіжників-туркменів, або од свавільних емірів, що боялися європейського і особливо російського шпіонажу, — пройшов усю середню Азію, побував у Хіві, Бухарі, Самарканді й багатьох інших містах. Він розповідає, що в ті часи з волі хана-ханжі досить було глянути на жінку запнути напиналом, щоб умерти на шибениці.

А жінок за їхній жіночий гріх заривали під шибеницю по груди й побивали камінням. А що каменю в Середній Азії дуже мало — вживали висохлі шматки глини — і глиняний пил мішався на трупах з кров'ю і м'ясом.

Чоловікові не годилося робити жіночої роботи і чоловік, що спробував би для себе змолоти на ручних журнах трохи борошна, став би надовго посміховиськом для публіки.

Про жінку можна було говорити тільки натяками, інакомовно. Відомо, що більшість мусулманських народів замінюють слово „жінка“ на інші вислови. Так, у Туреччині чоловіки називають своїх жінок гарем або чолук-чадшук — сім'я. У Персії —

хане — хата, або айяль-ю-авля д — діти. Туркмени називають їх — ова — хата, юрта. Узбеки, говорячи про жінку, вживають слова бала чака — діти.

Історія жінки у східніх країнах — це історія надзвичайних принижень, знущань, чоловічої сваволі й мовчазної жіночої покори. Жінка Сходу живе людським життям тільки в дитинстві — а переступивши за грань його, вона, згідно з вимогами дряхлої тисячолітньої релігії, повинна зреクトися світу й живою лягти в домовину. Ці чорні волосяні запинала схожі на зогнилі, з'їдені червою гробові наривала. Зараз багато жінок уже ходять з одкритим обличчям і на шомостах майже кожної чайхани в центрі Самарканду вже можна побачити узбекських жінок і дівчат поряд з чоловіками.

З нами їде молода чорнобрива узбечка.

— Ви давно вже одкрили обличчя?

— О, давно! Кілька років тому!

— А як же ваша родина, батько, мати?..

— Родина б моя ніколи на це не погодилася. Я втекла од батька і стала комсомолкою — а тепер учуся в Ташкенті.

— Багато узбеків згодні зреクトися своїх дочок, аніж дозволити їм зняти параджу, — вмішалася кондукторка автобусу, уродженниця Пензенської губернії. — Я знаю цю дівчину. Батько її мулла — і він би краще її вбив своїми руками, аніж дозволив би їй зняти параджу й піти в комсомол. Треба бути сміливою, щоб наважитися на це. Жінка з одкритим обличчям засуджена на глузування й

ворожнечу од людности. А коли така жінка попадеться в руки басмачам -- її чекає недобра смерть.

Регістан лишився позаду з усією своєю величчю й вічно-юним блиском Тімурівих кахоль. Цей кривий тиран мав не абиякий смак! Регістан стойть серед глиняного масиву старого міста, серед куряви й суєти, як близьку колиска, що в ній сплять віки величі й деспотизму. Кахлі мечетів рік-поз-рік опадають, стіни розмиваються дощами, під ними збираються купи звичайного сміття,— дарма що на стінах висять таблички від Узбекського ЦВК, де Регістанові будівлі оповіщаються заповідником, дарма що цей же таки ЦВК звелів узяти на трости величезну похилу вежу медресе „Шір-Дар“.

Автобуси їхали базарною вулицею старого міста.

Праворуч лишився круглий, масивний, схожий на велику каплицю тюбітейковий базар, переповнений людьми всіх національностей — узбеками, росіянами, персами, киргизами... Юрба вливалася з вулиць, що розходяться звідси на всі боки, стрічні людські струмки мішалися й виливалися знову на вулиці, на курний і гарячий Регістан. Там, на тюбітейковому базарі, на високих призьбах, що правлять за прилавки, з ногами сидять власники тюбітейок, чоловічих і жіночих, тюбітейок, що так прикрашують красних узбекських дівчат... Тут же у паперових згортках продаються й кустарні шовкові тканини середньоазійських кольорів.

Далі почалася досить широка — це значить, що дві узбекські гарби могли розминутись на ній — вулиця, обставлена тісними, малими часом двопо-

верховими будинками, хлівці з кустарями, з безліччю кустарів, що тут же на ваших очах виробляють найдивніші речі, вживаючи дуже простого приладдя. У тісних закамарках, одкритих на вулицю, сидять вони до пізнього вечора, підобгавши ноги, дуже поволі ворочаючись, і ще повільніше розмовляючи один з одним. Ось сидить у своїй тісній майстерні між тисячі різних ящиків, коробків, ваз і всякого мотлоху довгобородий мідник і методично б'є молотком по мідній блясі. Бляха вкривається білим зибом, вигинається, випинається півкулею, і якимсь дивом незабаром виходить з неї мідний глек. Коло майстра лежать кілька старих, темних металічних ваз із напівстертими візерунками. Тут же чадить, схована в хмарі мух, тисячу перша самаркандська шашличня.

Англійський автомобіль спинився і з нього зскочив відомий уже нам англійський мандрівник. Він вийшов з автомобіля саме проти шашличні, крикнувши своїм товаришам:

— Одну хвилину!

Але його товаришам спала на думку надзвичайна небезпека, що підстерігала нашого мандрівника в цій шашличні, коли б він справді не встояв перед принадним духом свіжого шашлика. Ім згадалися одразу всі мікроорганізми, що про них їм торочили професори в університетах і які, як відомо з усіх на світі бедекерів і підручників географії, водяться в надзвичайній кількості саме в містах Середньої Азії. Тому всі товариші нашого мандрівника гукнули в один голос:

— Та куди ж ви?

— Ах, зачекайте хвилину!

Товариші похитали головами. Можливо, що де-хто з них помислив собі, як мало славних тради-цій дісталося ім у спадщину від тих поколінь англійських дослідників та авантурників, що впи-сали свої імена в історію. Можливо, що декому соромно стало од тієї єдності, що була в їх-ньому вигукові, але всім ім Одразу одлягло од сердця, коли Джон Буль обминув шашличню й завів незрозумілу розмову на мігах з власником старовинного посуду. Наш автобус затримався лише на хвилину й знову помчав, і оглядаючись, в про-риви між хмарами пилу, я бачив шановного корес-пондента лондонської газети, схиленого до купи старого мотлоху на підлозі. Останній раз, коли автобус уже повертав за ріг, видно було, як він ніс по глечику в кожній руці до свого автомобіля, в той час як довгобородий дід розглядав проти сонця паперові гроші.

Наш автобус лишив далеко позаду англійський автомобіль — і вже минав смугу майстерень і шашличних. Тепер починалися чайхани, з помо-стами, цілком заповненими одвідувачами, що тут справляли свою лініву сіесту. Тут були самі чо-ловіки — од поважних дідів у чалмах до хлопців у тюбітейках. Всі були заполонені тихою втомою, всі були в полоні у чаю, гарячого, свіжого, па-ху-чого чаю, такого любого тут, під нестерпучо-жар-ким сонцем і під душним подихом недалеких пу-стель. Мисочки з чаєм стояли на килимах, мисочки

з чаєм підносилися до вуст і випивалися довгими вдумливими, спокійними ковтками.— Яка культура чаю!— сказав хтось із мандрівців.— Ні, яка культура відпочинку! — додав другий.

— Еге,— сказав шофер, українець.— Тут іще дуже поволі рухаються!

Він пустив свою машину з найбільшою можливою для неї швидкістю, накреслив красиву дугу, завертаючи за ріг — і одразу — тут всі ми скрикнули — врізався в глибоку калюжу. Бризки розлетілися на всі боки й вкрили найближчі стіни свіжим багном. Болото долетіло й до чайхани й сполохало кількох аматорів гарячого чаю. Добравшись до середини калюжі, автобус забуксував і спинився. Шофер знову пустив машину і, не добившись ніяких наслідків, запропонував нам злісти.— Що? це нечувана річ!— сказав московський кореспондент:— я ж тільки що купив собі нові черевики!— Вилізете, — сказав шофер, — коли не хочете сидіти тут до вечора.— Гаразд! — сказав москвич і, скорившись, одважно ступив у болото. Але й порожній автобус не хотів рухатись. Вирішено дождатися задніх і спробувати буксир.

Всі висловили своє співчуття московському кореспондентові.

— Хлопці,— сказав мій товариш, витягуючи зошита, щоб записати чергове враження.— Зверніть увагу: ми з вами на околиці міста, де європейського впливу зовсім не чути. Тут уже пахне Індією, Персією й Тібетом. Гляньте на обрій, і ви побачите снігові схили Зерафшанських гір, що за

триста кілометрів звідси дають початок Зеравша-нові, героєві сьогоднішнього нашого дня. Гляньте перед собою і зверніть увагу на купку узбеків, що сидять у холодку під чайханою, п'ють свій чай і слухають розповідь худорлявого, довгобородого, засмаглого діда, що так спокійно, без жодного жесту, оповідає певно якусь стару східню казку. Він сидить як статуя і тут ви мусите згадати славнозвісного (згадуваного вже від автора вище) угорського професора Вамбері, що, переодягшись на дервіша, під іменем Решіда, і мандруючи сюди шістдесят років тому, мусів перев'язувати собі руку, ніби поранений, щоб якнебудь жестом не видати свого інкогніто. Ходім послухаємо старої східної казки з вуст місцевого професіонала - розповідача, а наш ласкавий чічероне нехай перекладе нам її, щоб ми знали, чим розважають себе самарканські узбеки.

Ми погодилися, підійшли до чайхани і сівши на килимі ближче до розповідача, замовили собі чаю. Поки нам наливали чай, ми прислухались до незрозумілої мови розповідача — адже ми слухали стару казку, творчість народу з дуже довгою історією, творчість, що стигла віками і що мала не сьогодні-завтра припинитись назавжди. Сьорбаючи чай, ми напружено слухали його повільну мову і раптом усі зглянулися, коли почули дуже знайоме слово — Турксіб.

— Дивно, — сказав мій товариш, щось записуючи до свого товстого бльок-ноту. — Цей штучний термін Турксіб, що ми його недавно утворили,

живе собі звичайним словом в узбекському словнику тисячі років.

Він покинув записувати тоді, коли ми всі ясно почули імення начальника будівництва Турксибу—Шатова.

— Що це за казка? — спитав хтось у нашого перекладача.

— Це не казка, — відповів він, — цей дід їздив делегатом на свято відкриття Турксибу і тепер розповідає про свою мандрівку.

Ми не могли стриматись, щоб не посміялися з нашого товариша.

Зрештою автобус із калюжі витягнуто і ми продовжуємо свою мандрівку на Раватбуд. Мандрівка наша затягнулася, і тепер ми поспішали, просили шофера не баритись. Промелькнули останні міські будинки і з обох боків почалися безконечні глиняні стіни, часом розвалені, з глухими воротами й замкнутими дверима. Вродливі узбекські діти ворушилися під стінами, бавлячись водою в ариках і пересипаючи на шляху пил. Часом стіни кінчалися і починалися рівні, дуже пильно оброблені городи, обсаджені вербами й облямовані ариками. Всюди текла холодна, глина зеравшанска вода, вона лилася через грядки городини й розливалася озерами на посівах рижу. Рижові пайки досить часто траплялися з обох боків. Всі сорок п'ять кілометрів до Зеравшанського водного розподільника Раватбуду тяглися безконечні будівлі кишлаків. У центрі кишлака обов'язкова

червона чайхана із стрічками й гаслами на стінах. Ось сільська рада. У напівзруйнованій хаті, обліплений плякатами й портретами сидить жінка — секретарка. Тут же стоїть, перебираючи папери, голова сільради. Одна стіна сільрадівського будинку одійшла, і крізь щілину у вогку кімнатну тьму заглядає зелена гілка якогось дерева.

Всюди тут уже почувається Раватбуд. Всі арики сповнені водою, часом вода заливає й шлях. Кілька робітників, розмірено розмахуючи важкими мотиками у себе над головою, вирубають в блискучому, масному ґрунті нові арики. Ще один кишлак і попереду — велике глиняне провалля. Це лівий рукав Зеравшану. Арка з плякатами підіймається над бетонним мостом через нього. Тут кінчається бетонова частина лівого рукава Раватбуду, що зрошує Самарканську оазу. Вода виривається з тісних обіймів бетону й важкими рудими снопами спадає в своє звичайне незаймане річище.

Лівий рукав бетоновано на 10 кілометрів — звідси до Раватбуду. Десять кілометрів ми ідемо над ним, перед нами вже одкрилися поля з далекими плямами кишлаків і з білим хребтом гір з обох боків долини. Купка білих стандартних будинків вирнула з-за гори. Між ними — площа з наваленим на ній різним мотлохом. Тут же стоять кілька фордзонів. Ще ніби пахне цементом, що скінчилася перед травнем місяцем. Але зараз тут зовсім тихо. Від тисячної армії робітників, що

будувала це грандіозне — в самаркандських маштабах — спорудження, зосталося тепер шість-сім чоловіка разом з керівниками, що мають доглядати Раватбуд і регулювати воду в Зеравшанових рукавах, виконуючи накази водоплянового комітету.

Робітничі делегації розбилися на групи — на кожну групу доводиться по одному робітникові Раватбуду. Групи спускаються до Зеравшану. Зеравшан тут міє крути береги й біжить дуже швидко по дуже похилому річищу. Тут він ще у владі Зеравшанських гір і нічим не різиться одожної гірської річки. Те саме широко розкинute, загромаджене рінню річище, що по ньому біжить разом кілька рукавів. Вода глиняна й холодна й по річці не стихає шерех ріні. Ніби ще під свіжим враженням гірських ироваль і льодовців, він клекотить під берегами, всмоктується в іх, під'їдає кручі, намагаючись якомога швидше вирватись на рівнину.

Стара робітниця з Іваново-Вознесенська одстає од групи. Вона стомилася й не може встигнути за молодшими. Спуститися з гори їй допомагає той же таки Джон Буль, що тільки-що вирнув із хмари пилу на своїй машині.

— Дивна країна, — каже він.

Закордонні кореспонденти оточили колом розватбудського інженера.

— Бачите цей тунель ліворуч? Це лівий канал Зеравшану, що постачає воду Самаркандській оазі. Ми мусіли пробити тунель у цій горі, бо обійти її не можна. 420 метрів вода йде під землею,

як раз під могилою відомого вжевам Рават-ходжі :
бачите?

На бугрі, якраз над початком тунелю, маячила низька, напівзруйнована, руда будівля. Крізь ни- зенькі, як у курятнику, двері виглядала тьма. Там спить старовинний самарканський святий, один салдат із величезної армії середньоазійських ходжів.

Праворуч і ліворуч регулюють воду кілька шлюзів. Кожний шлюз важить десять тонн — але підіймають його два робітники. Щоб полегшити підіймання поряд зі шлюзом у бетоновому колодязі привішено противагу на п'ять тонн.

Раватбуд одкрився разом з Турксибом і так само, як Турксиб, він одкрився на півтора року раніше наміченого терміну. І хоч він обійшовся державі всього тільки в п'ять мільйонів — дурниця в порівнянні з вартістю Турксибу — але для Узбекістану він має грандіозне значення. Раніше вода розподілялась по хижацькому і на розподілові води працювала не одна тисяча розподілювачів. Та й Зеравшан, розмиваючи береги й зносячи хисткі греблі, кожної хвилини міг припинити водопостачання — і полагодження його щороку забирало багато коштів, — крім того, раніше були можливі всякі особисті погодження між розподілювачами й споживачами. Раватбуд усе це знищив

Нижче за течією видно рештки старих гребель, будованих щороку, щоб підняти в Зеравшані воду до системи ариків — і щороку Зеравшан ті греблі, забирає з собою. Марудна й невдячна робота.

Зараз усі шлюзи спущені й тільки посередині Зеравшан широкою смugoю тече вільно. Через цю смугу перекинuto хисткий дощаний місточок на канатах, він дрижить і хитається од вітру, а швидкий рух води внизу викликає легку млості. Праворуч тече основна маса води, що йде звідси аж на далеку Бухару.

Раватбуд дав можливість оводнити нових 60000 га. Але помилився б той, хто подумав би, що Раватбуд звичайна технічна будова і що він, удосконаливши розподіл води, на тому й спочив. Раватбут — це перша сторінка соціалізму в Самаркандській оазі — бо плянове постачання води може бути тільки в пляновому господарстві. Одно з перших завдань Раватбуду — це своїм розподілом води примусити зрештою мешканців Самаркандської оази якомога більше культивувати бавовну. Рижові плянтації, що забирають багато води, — мусять зникнути. Раватбуд прокладає шлях переможному походові бавовни в Самаркандській оазі, і бавовна вже почала свій похід.

— Зараз води в Зеравшані мало — всього 50 куб. метрів на секунду, — говорить робітник. От подивились би ви, що тут у літку буде, коли на секунду ми будемо пропускати 800 кубометрів!¹

Ми йдемо назад по хиткій повітряній кладочці над швидкою течією. Од Першого травня на Раватбуді ще лишилися плякати — і в одному місці величезний напис: „п'ятирічка в дії“.

¹ Себто стільки, як буває в Аму-Дар'ї, коли низька вода.

Так, п'ятирічка вже почала розвивати швидкість Все швидше й швидше одходять назад старі, варварські греблі, саморобні арики, розпорошені, убогі, жорстокі в своїх тисячолітніх звичаях узбекські садиби-замки. Швидше зростайте, засіви бавовни, більше води давай, Зеравшане! Падайте замкові стіни узбекських садіб!

П'ятирічка в дії.

— Так, це романтика,— сказав Джон Буль.— У нас Раватбуд був би звичайним комерційним підприємством, що дає прибутки якісь компанії і що викликає ентузіазм тільки в своїх власників. А у вас— це ворота в новий світ, це ренесанс цілої країни, це перемога цілої кляси. Так, я тепер починаю розуміти радянських журналістів.

— Це ж гіперболізація,— сказав я не без іронії.

— Ви повинні любити свою батьківщину,— провадив своє англієць.— Ні, не Україну, не Москву, не Білорусь, а всі свої республіки од Чорного моря й до Білого, од Балтики до Камчатки. Радянський Союз— щаслива країна. Він має досить простору для найнеспокійніших і найзаповзятливіших натур, що рухають вперед життя планети, що зафарблюють найнедокровніші країни своєю артеріальною кров'ю. Моя батьківщина в порівнянні з Союзом нагадує мені велике провінціяльне містечко, де в тихих, комфортабельних квартирах з м'якими меблями живуть і множаться невідомо для чого спокійні, апатичні, бездушні обивателі. Хто народиться— матиме таке щастя— з душою, її відчує в собі той чудовий неспокій, ту жадобу,

що примусила Колюмба одкрити Америку, той квапиться якомога цвидше попрощатися з своєю країною. Ми віддаємо любов свою чужим землям і смертельним для нас материкам, ми вмираємо на смертельних материках і хворіємо, поки звикнемо до смерті їй до хвороби їй переможемо їх. Ось я вам прочитаю любовний гімн нашого поета Редіярда Кіплінга, що живе там, за тими білими хребтами — в нашій Індії. Це вірш про південну Африку.

Жінка чорна і чудна
(дай їй раду, боже!)
вогняна, зрадлива й зла
у своїм краю жила —
й християн к собі тягla
на поганське ложе.
Християн к собі тягla
З Дувра і Бервіка —
бо то була Африка —
гей, Південна Африка,
наша славна Африка,
Африка велика!
В неї землі без води
і в крові долини, —
а навкруг — стіна списів
диму, пошестей, вогнів,
сарани для сіл і нив,
смерти для скотини.
До вподоби нам прийшлась
та красуня дика —
бо то була Африка.
гей, Південна Африка,
наша славна Африка —
Африка велика.
Всі любовники її
день і ніч робили,

а вона платила їм
спрагою в степу сухім,
сонцем мертвенно-тяжким
ссала їхні сили.

Пил їм сипала в уста —
в кості — лихоманку,
колом зради і брехні
оточила їхні дні,
щоб покинули її,
свою злу коханку.

І покинули її,
з муки і відрази...

І — забувши роки зрад,
роки гибельних бльокад
знов вернулися назад
по її накази.

Рідних кинули навік,
залишили мілих —
і в жарких пустелях, там —
збудували в дар вікам
нації нової храм
на своїх могилах!

Кров'ю куплена й не раз
кров'ю поливана,
гордо виситься вона
неприступна як стіна,
жінка люба й навісна
і для всіх бажана.

Гей, вставай з усіх крайніх,
рати многоязика,
бо то була Африка,
гей, Південна Африка,
наша власна Африка,
Африка велика!

— Ну, а наша любов до наших республік по-винна чимсь одрізнятись од Кіплінгової? Кіплінг,

будучи прекрасним поетом — багато наших поетів учаться в нього, а часом — були такі випадки — і просто списують його та й ще з руських перекладів — є в той же час один з найгидкіших, найзакінченіших, найскаженіших імперіялістичних підбреҳачів. Справді, дорогий містер, ми також як і ви чуємо у піснях Кіплінгових тупіт салдатських чобіт, що йдуть по Африці, брязкіт і грім англійського імперіялізму в Індії... З його книг можна добувати залізо. Але хто вам сказав, що Кіплінг любить Африку, Індію? Як видно з цієї любовної пісні — він любить не „жінку чорну і знадну“ а білих людей, що забувши свою батьківщину, своїх рідних і мілих, прийшли в чужу землю, одгорджену „стіною списів“ (бідні тубільці!), утопили її в крові й збудували „в дар вікам нації нової храм!“ А чого варта кінцівка „наша власна Африка!“ Кіплінг любить самого себе — бо він же імперіяліст — і самому собі співає любовних гімнів.

Джон Буль не хотів з цим погодитись і вже почав шукати по кишенях свій томик віршів Кіплінга. Але вечір наблизався, всі вже сідали в автобуси, і шофер уже нетерпляче трубив, скликаючи відсталих.

— Тільки ми, громадяни Союзу, можемо справді любити свої братні республіки — бо ми всі працюємо для однієї мети — соціалізму — а соціалізм не знає кордонів. У нас лежать величезні простори, ждучи одважних рук, що не спиняться ні перед гірськими проваллями, ні перед пустелями на своїй дорозі. У нас є ще багато непочатих Турксибів,

Раватбудів і Дніпрельстанів. Тисячі га ще лежать облогом. І в нас досить одважних рук, і в нас вистачить соціалістичного дерзання, щоб дійсно полюбити свою землю плідною любов'ю, а не протиприродною, садистичною любов'ю Кіплінга. У нас досить дерзання, щоб збудувати соціалізм у вогняному кільці імперіялістичного оточення, в сподіванні нашої перемоги на всій земній кулі. Ми любимо нашу землю. Ми ще складемо їй багато любовних пісень. Наша любов уже дала свій плід.

— Ви бачите: П'ятирічка в дії!

Автобуси рушили один за одним, підіймаючи хмари пилу, назустріч зеленим кишлакам і глиняним масивам Самарканду. Сонце сідало в қуряви на далекому заході, і тьма вже пливла з-за Памірських узгір'їв, так ніби десь за обома Памірами поволі підіймались грандіозні шлюзи. А од Авганістану ще срібніли снігові кряжі, ховаючи за собою темні простори англійських колоній і дикі гірські країни.

ПІСНЯ ПРО САМАРКАНД

Був собі цар
 Афросіяб —
де і коли
 те знає Аллах.
Продзвеніло в легендах
 його ім'я
й залишилось
 в істориків
 у томах.

Був собі цар Афросіяб.
 Був собі, був собі гордий цар —
 прославлений, могутній тиран.
 Але що він зоставив? Глина, яр
 і такий же, як був, старий Самаркандр.
 Самаркандр! Столиця віків!
 Самаркандр! Самаркандр!
 Найясніший з усіх шляхів —
 шлях у Самаркандр!
Як повідь кривава
 з обох Аму
у стогоні
 й зойку
 жорстоких ляв
підвівся

залізний хромець
тіпур,
пів світу
у коло залізне
взяв.
Як повідь кривава з обох Аму.
Як повідь кривава пройшов Тимур —
Прославлений, могутній тиран.
Але що він зоставив? Розбитий мур
і такий же, як був, старий Самарканд.
Самарканд! Столиця віків!
Самарканд! Самарканд!
Найясніший з усіх шляхів
шлях у Самарканд!
Прийшли генерали
до гордих стін,
привели регулярні,
руді полки
і слали на смерть
загін повз загін
нетерплячим
рухом руки.
Прийшли генерали до гордих стін.
Прийшли генерали і збили пил,
і край оповили в бойовий туман.
Але що ж залишилось? Мільйон могил
і такий же, як був, старий Самарканд.
Самарканд! Столиця віків!
Самарканд! Самарканд!
Найясніший з усіх шляхів —
шлях у Самарканд!

Тридцять віків
ти корився, люд!
Тридцять віків
ти корився, раб!
Встань
і всіх тиранів
поведи на суд!

Вдруге
хай умре
Афросіяб!
Тридцять віків ти корився, люд!
Але більше вже не коритись тобі!
Ти випростав титанічний стан.
Ти закреслив історію — в боротьбі
на руїнах будуєш новий Самарканд!
Самарканд! Столиця віків!
Самарканд! Самарканд!
Найясніший з усіх шляхів —
шлях у Самарканд!

ДОЩ В АЛМА-АТИ

І дні і ночі мобілізовані
і магістраль під дощами марить —
і, як бомбовози, лізуть хмари
по тривожному небу і в дикій повені
потопають провулки... О вечора,
десята година і тьма згори!

І схвильовано, і дороги не знаючи
отакої собі весняної пори
всі дощі через місто ідуть світзаочі.
Мокнуть десь вартові на мостах. Стоять —
а над ними пливе весняна течія
і дощі злипаються в провулках. Хлопче мій,
глянь, як ганки ховаються в дрожі і муть!
Ми йдемо як у нетрях, ми прорість топчено,
а над нами тяжкі бомбовози пливуть.

Підійшло і кинуло бомбу. Вбік.
Десь у третім кварталі. Близче. Ударами
падає, січеться чорний потік
і за містом стугонить над ангарами.
Ангари під обстрілом! Огонь над гонами
Третіої Радянської! Виходьте всі,
озброюйтесь! Назустріч такій грозі,
виступіть непохитними колонами!
Мобілізація! Тупіт і туп!

Дерева тінями гинуть кошлатими.
Беріть протигази! Той, хто спатиме,
на ранок обернеться в чорний труп.
Хлопче мій, та це ж всесоюзний дощ!
Пройнялися всі площи тривогою гулою,
і свято з-за міста в'їздить балагулою.
Тихо і м'яко, немов у ландо.
Пливе над вибоями, десь у тьмі
коливається вуличками безіменними.
І місто шумить і тисяча міст
сьогодні хріпить вогкими антенами.
Над ангарами грім! (Як же це літунал!)
Ми йдемо під будівлями невідомими.
Виринають тіні назустріч нам
і на санках гнилих ворушаться гномами
і зникають. І інші стрівають враз.
І на кожному дощовий протигаз.
І не видно очей і не чути гомону.
І ми одні у городі сонному.
Хлопче, я нагадаю тобі плян
весняного наступу. Слухай. Потоками
находить на місто зграя грозян
і б'є з гармат і копитами цокає.
І сниться вітер: Алма-Ата —
десь аж край світу, де в пустці й холоді
воєнізованим кроком молодість
іде по невпинних боях і фронтах.

1442 КЛМ

Між ярів, товаришу, між стрімких проваль
міряй кілометрами небувалу даль!
Бий у землю заступом, налягай грудьми —
що не день зближаємось до комуни ми!

Ці степи розпеченні, ці вітри спокон
людям диктували тут свій страшний закон.
Тут і вітрам корилися люди з давнини —
путами подвійними брязкали вони.

Бий, хай підноситься пісня нова —
тисяча чотириста сорок два.

Стрімко рікипадають із холодних гір,
із камінням граючись, вони мчать у шир,
в пісках між барханами прокладають путь
і шукають виходу і у пісках мрутъ.

Ми гудком розколемо віковий полон,
ми із сталі викуєм свій, новий закон!
Мірся кілометрами, далеч степова!
Тисяча чотириста сорок два.

Бий, хай підноситься пісня нова —
тисяча чотириста сорок два!

Ми в степах натягнемо голосні дроти,
ми стрункі поставимо на річках мости,
потягами збудимо небувалу даль —
шли заліза більше нам, димна Південсталь.

Що не шпала в насипу, що не гвинт, не цвях --
що не день коротшає до комуни шлях.
Мірся кілометрами далеч степова!
Тисяча чотириста сорок два!

Бий, хай підноситься пісня нова --
тисяча чотириста сорок два!

КАЗАКСТАНСЬКА МАГІСТРАЛЯ

Через ували, через хребти
я напинаю свої дроти,
я напинаю у всі краї,
струм електричний по їх пускаю,
раджуясь, зову — і од краю до краю
посилаю накази свої.

Піски! Вітри! Пустині!
Гори й провалля сині!
Поклади диких руд!
Шахт і заводів зміни!
Тут я, з вами, завжди тут
я — кляса, господар країни.

Я у шумі турбін і вод,
я руйную, палю — і от
я буду ѹ й підводжую вгору
перекриття тканину прозору.
Я на вищі стаю, щаблі,
я в найглибших глибинах землі
б'ю руду з усієї сили —
в мене брякнуть од крові жили,
заливає обличчя піт —
і не виден для мене світ.

О, як руки болять мої
у найглибших глибинах землі!

Серед вод і газів невпинних,
під обвалом породи, там,
як я тяжко вмираю сам
у найглибших глибинах!

Мої руки з трудом зрослися,
я у кожній щілині, скрізь,
я виконую всі роботи,
я на вищі стаю щаблі,—
я з найглибших глибин землі
на командні стаю висоти!

Я стаю, розгинаюсь — і
напинаю дроти свої,
зводжу щогли у височини.
А щоб пісня росла нова —
я поетам даю слова —
я — кляса, господар країни.

— „Ходіть на поклін до моого дому, коли обставини дозволяють вам“ — так сказано в Корані. Тільки не подумайте, що я читав колинебудь Коран. Я його знаю так само, як і древню єврейську біблію, що її так інтенсивно читав мій дід-залізничник і так настирливо рекомендував своїм онукам. „Прочитайте цю книгу, дітки, і, коли ви сами не подурієте, то хоч знатимете, які легковірні люди вас оточують“. Мій дід був розумніший за багатьох, але це йому не завадило вмерти стрілочником.

— Так сказано в Корані, так заповідав своєму народові славнозвісний Магомет. З цих слів видно, що він не був таким ідеалістом, як не менш славнозвісний пророк із Назарету, що вимагав покинути батька й матір, роздати все своє майно й наробити

багато ще всяких фантастичних вчинків. Магомет приймав людину такою, якою він її знав, і тому він додав це меркантильне зауваження: „коли обставини дозволяють вам“. Але тлумачі закону, ще більші реалісти, ніж сам пророк, це Магометове зауваження розвинули на сім окремих пунктів. І от за ними виходить, що можна виконати цей високий заповіт тільки маючи сім умов: 1) достатні для подорожування кошти, 2) здоров'я, 3) неодруженій стан, 4) відсутність боргів, 5) мирний час, 6) суходільний шлях без особливої небезпеки і 7) вік не менше як 15 років.

— На цьому прикладі видно, що з давніх часів у більшості тлумачів закону був дуже помітний нахил до вульгаризації, до тлумачення закону в бік виправдання свого меркантильного ества. І від і я, не читаючи Корану й не збираючись на поклон до Кааби, маємо найважливіші з цих сьоми умов, за винятком хіба тільки пунктів першого й четвертого. Але зате ми маємо ще й восьмий пункт, непередбачений пророком: велике бажання побачити цю гіантську дитину нашої гіантської п'ятирічки — Туркестано-Сибірську магістралю.

Так говорив, укладаючись на полиці, мій товариш, в той час, як наш весняний потяг мчав усе вперед і вперед крізь холодну квітневу ніч. І тужливо, неспокійно вили вентилятори, і в іхньому виттічувся давноминулий і вмерлий гомін козацьких загонів, регулярний тупіт кінських копит і простяцький мотив убогої солдатської пісні часів Скобелєва: „грєми, слава, трубой“...

Цей убогий мотив чувся у завиванні холодного східнього вітру і мені знову почало мерещитись давноминуле, передо мною знову почали виринати безумні образи кошмарної історії середньоазійських земель. Безумний образ македонського завоївника Іскандера Великого, що ніби в якомусь дивному припадкові метався по Персії, Середній Азії, доходив аж до Індії—справляючи криваві перемоги, святкуючи їх на жорстоких і п'яних вояцьких бенкетах. Диким натиском беручи бар'єри, він посувався на північ, він переплив на міках Окс—Аму-Дар'ю—одпочив у Самарканді й вийшов на Сир-Дар'ю коло Ходжента. Збудувавши за сімнадцять днів велике місто й назвавши його Олександрія-есхата—Олесакндрія- дальня,—завоювавши всю долину Зеравшана й зруйнувавши багато міст, він вирушив на Індію і вже більше не повертається. Він помер у Вавилоні, а в Туркестані лишилася пам'ять про його дворічне перебування по сьогодні. Його ім'я зберегло озеро Іскандеркуль коло верхів Фан-Дар'ї, лівого допливи Зеравшана, а в Шірабаді ще зовсім недавно мандрівці чули перекази про Іскандерів похід на це місто.

Після Кіра, що увів Туркестан до складу великої Перської держави ще перед Олександром, і самого Олександра, Туркестан бачив безліч завоївників, дрібних і великих, що приходили з усіх країн зі своїми жорстокими ватагами. Там були скіти, білі гуни або ефталіти, туди прийшли з півночі й осілися тюрки, там бували армії арабів, китайців, монголів. Там почав свій великий похід

Чінгіс-Хан, там підвівся Тімур, що зі звичайного розбійника став владарем світу. Десятки разів Середня Азія об'єднувалася й знову розкладалася й губила зв'язки з іншими народами. Під час особливо міцної централізованості, що її домоглися монголи, коли Туркестак був великою державою й центром торгових шляхів між Індією та Європою,— там побували чужоземці, що дали потім перші детальні списи цієї країни. Там були: Плано Карпіні (посланець папи Інокентія IV до великого хана Гуюка, старшого сина Угедея), що одвідав Каракарум 1246 року, Рубрук, посланець Людовика Святого до Монголії в 1255 році, і славнозвісний Марко Поло, що прожив там сімнадцять років— з 1274 до 1291. Але в часи розкладу й здрібнення влади міста Середньої Азії, затиснуті у вогняному колі пустель, обняті кольом розбійницьких ватаг, губили зв'язки з околишнім світом і напівбожевільні й божевільні дрібні тирані творили в них свою волю. Після останнього завойовника Середньої Азії— Надір-Шаха— останні зв'язки торвалися між окремими землями й містами. Надір-Шах помер у 1747 році й після нього Середня Азія не бачила жадного й великого завойовника. А в XIX віці вона стала аrenoю боротьби за впливи між Росією й Англією і за неї вже почали торгуватися в Європі дипломати. Бачачи темні хмари, що насувалися на їхні землі з півдня, з півночі й заходу, і передчуваючи неминучу загибелъ, середньоазійські тирані замкнули ворота своїх міст перед чужинцями й почали поновлювати зруй-

новані стіни. Вони виродилися в розпусніх, свавільних, жорстоких кретинів, і тоді саме один з них, Насрула, що вирізав попереду всіх своїх братів, розтерзав у Бухарі двох англійців — Стоддарта й Коннолі — перших посланців з заходу після відомого Дженкінсона.

З часів Петрового царювання російська експансія на схід розвивалася все швидшим і швидшим темпом і досягла свого апогею у другій половині XIX століття, коли Росія вже мала в своїх руках всю Середню Азію. Ця перемога досталася Росії не легко, а ще тяжче вона відбилася на переможених, що тисячами лягали на полі бою, обороняючи свою батьківщину. Але армія завойовників теж лишила там не мало бійців. Салдати гинули не стільки від ворожих нападів, як від злого подиху пустель, від найрізноманітніших хвороб, що ховаються в брудних містах Середньої Азії. Під час походу на Ахал-Текінську оазу, так само, як і під час інших походів, салдати переможної армії доходили того, що пили свою власну сечу. Вони гинули од дизентерії й пили сечу — і співали цю простяцьку, вбогу, салдатську пісню: „Греми, слава, трубой, мы дралися за Дарьей“...

Весь наступний день наш весняний потяг мчав до сірому казакстанському степові. Зранку нас зустрів вітер — з неослабною силою й різкістю біжучи з холодного сходу. Мій товариш уже прокинувся й, сидячи біля вікна, читав недавно видану в Нью-Йорку книжку Майкла Голда „120 million“. Майбутній доповідач від московської РНГ спав на

своїй поліці з тезами доповідей під подушкою, а щодо четвертого нашого компаньйона — молодого представника однієї Уральської газети, в юнгштурмівськім костюмі з нерозлучним фотоапаратом через плече, — то він уже вийшов на полювання за краєвидами.

Мелькали станції й роз'їзди й зовсім рідко в да-лині маячили казакські юрти. Часом у западині ми бачили купку коней чи самотнього верблюда, часом вершник переїздив через колію й утопав у далеку просторінь. Він утопав у западинах і знову виринав, і довго ще його можна було бачити на сірому тлі обрію. І що швидше біг наш невпинний експрес, то дрібнішою й нерозбірнішою ставала його постать і оберталася з рештою в неспосте-режну крапку. Десь за дикими рівнинами зійшло сонце і колія нашого шляху нібі задзвеніла од холодного блиску. Станції й роз'їзди виднілися за багато кілометрів попереду, вони лежали серед степу ніби серед велетенської долоні. Невеличкий будинок, пара хлівів, заспаний черговий станції, та ще на запасних путях безконечний хвіст вантажного поїзда в Туркестан, або з Туркестану — оце все, що ми бачили на станціях

Юнак у юнгштурмівськім костюмі одчинив двері.

— Країна без краєвидів! — сказав він. — Я нама-гався зфотографувати щонебудь, але, крім сірого степового полотна, нічого не знайшов.

— Знаєте, що я зфотографував би, коли б мав ка-меру? — сказав мій товариш. — Я прикладав би всіх зусиль, щоб схопити саме в цю хвилину, коли

сходить сонце -- всю широчінь і глибінь пустелі, всю невиразність її кольорів, її стихійну велич, осяяну холодним сонцем і перетнуту блискучою й швидкою, як блискавка, колією.

— Це ідея! — вигукнув наш молодий товариш. — Таким чином я мав би блискучий символ людської перемоги над непереможними стихіями. Це була б фотопропаганда нашої металургійної п'ятирічки, це була б проповідь чорної металургії, чорної металургії, що тільки через неї ми здобудемо білі міста неймовірних і необґрунтованих утопій — од Кампанелли до Мора й до найсучасніших наших поетів. А багато з них саме так ідеалістично підходять до цієї теми, як і згадані автори утопій. Це вже така традиція, що в час найбільшого пригнічення й смутку поет звертається до майбутнього, як до чогось окремого від наших буднів, як до чогось відокремленого проваллям, як до християнського раю. Поети забувають, що плян майбутнього, хоч би це майбутнє писали з літери більшої, ніж Кельнський собор, що цей грандіозний плян сковано в кожній хвилині нашої сучасності так само точно, як і плян майбутньої квітки в зеленому пуп'янку. Поети забувають, що майбутнього немає і звертаються до нього також одчайно й безпорадно, як середньовічні праведники до середньовічного раю. Вони не знають, що звертаються до порожнього місця, що майбутнє починається й кінчачеться в сучасному, і що твориться воно не з етеру, а з того ж брудного матеріялу, такого огидного й знайомого ім.

— Це ідея! — повторив юнак, одчиняючи свою сумку й лаштуючи апарат. Але йому так і не пощастило схопити цю надзвичайну картину. Потяг мало стояв на станціях, і даремно намагався наш компаньйон знайти відповідний пункт. Натомість він зняв чудову купу вагонного лому, що лишився на місці колишньої катастрофи. Він зняв іржаві кістяки розбитих вагонів і титанічно погнуті колеса.

— Я спробую вмістити це в моїй газеті і внести пропозицію: — улаштувати всесоюзний комсомольський суботник і зібрати ці тонни заліза. Ми ж голодуємо на залізо, ми величезним зусиллям підносимо продукцію чавуну по всіх наших заводах, а тут лежать та іржавіють гори металю!

Степова одноманітність стомила нас. Вікна припали пилом, і один тільки вигляд їхній збільшував нашу нудьгу. День розвинувся з цього холодного ранку, — могутнім і високим стовбуrom він бринів над нами, уперши своє верховіття в холодну височину. День як холодний і дужий стовбур стояв над нами, а наш весняний потяг, припалий пилом не однієї вже тисячі кілометрів, біг усе далі й далі на схід. Степ розгортається за вікнами величезними колами, і ніщо не порушувало рівної, як смерть, лінії обрію. Отрута нудьги, що виразно почулася в потязі ще перед Оренбургом, де ще кругліли на півночі сині пагорки Уральських гір, тепер охопила всі вагони — і пасажири сонно тинялися по коридорах, перекидаючись нудними зауваженнями й виявляючи виразно перебільшений потяг до пива й до двадцяти одного. Десь по

окремих купе стукали друкарські машинки,—там сиділи чужоземці й списували довгі аркуші, щоб послати потім у свої агентства. По коридору ходив Пільняк, розшукуючи своїх знайомих. У нього в купе тоскно хрипів грамофон і він шукав кого-небудь, щоб розважитись. По коридорах бродив Пільняк з м'яким чубом і обличчям архімандрита, і пасажири нашого поїзда пізнавали його й згадували про найсвіжіший літературний скандал.

Нудьга придушила потяг. У сусідньому купе грали в покер — там сидів і мій товариш напроти лисого кореспондента єврейської газети в Лондоні. Лисий кореспондент рятувався тут од товариства своїх колег, що сиділи в ресторані й пили вино, або грали по своїх купе на великі ставки. Він говорив, що не міг і не хотів витрачати на покер більше як п'ять карбованців на день, і сусіднє купе щодня весело вигравало у нього ті п'ять карбованців. Програвши п'ять карбованців, він негайно підводився, просив проbacення й повертається до свого купе.

Климко представник Московської Ради Народного Господарства, все ще сидів над своїми тезами, а коли в нього голова вже починала запаморочуватись — він ішов у інше сусіднє купе, де їхали його товариші. Там були москвичі — Петрикев, Іванов і Бірюлькін, четвертий був робітник з Домбробуду, — Гомонов — засмаглий велетень з могутніми м'язами, що про них він не забував похвалитись кожному новому знайомому. Він був атлет важкої ваги, з бичачою шию й спиною

гіопотама. Він був досить високий і повороткий, щоб стати добрим боксером, але, очевидно, відповідної школи він не мав. Читач Конан Дойла і аматор Шерльока Голмза — Карл Лере, маючи його м'язи, радив йому прочитати відому книжку відомого англійського боксера Бомбардира Біллі Велза — „Новітній бокс“, Еварт, Сеймор і Ко лімітед, Лондон. Але книжка цього великобританського чемпіона важкої ваги була неприступна для Гомонова, хоч би тільки через те, що він не знав по-англійському. Проте Гомонов тримався дуже бадьоро й зухвало і всіх заражав непереможним оптимізмом, оптимізмом безоглядного здоров'я.

Він ходив по вагону і всовував у вузькі двері купе своє могутнє плече і квадратову голову.

— Нудно вам? Ось почекайте но, я розповім вам одну історію.

І він починав розповідати. О — що була за історія! Дика фантазія Гюго й холодні вигадки Конан-Дойла були ніщо проти неї. Слухачі тремтіли, вислухуючи його докладні описи одчайних подвигів героя цієї надзвичайної історії. Як водиться, герой попадає в полон чи то до поляків, чи то до білих — сам автор історії, здається, вагався до кого саме. Він терпить нелюдські муки — а на пропозицію ворогів видати деякі військові секрети завжди відповідає твердим голосом: „Ні, тисячу разів ні!“ Героя засуджують до розстрілу й замикають на ніч до льоху. Проте спритний герой по дорозі встигає підібрати десь ножиці, чудові зінгеровські ножиці літої сталі, що мають

допомогти йому визволитися із смертельного льоху. Герой з великою пересторогою ховає ножиці.

— Думав я, думав, куди їх сховати, — розповідав далі Гомонов. — Думав я, думав — і зрештою додумався...

Він розповів нам у якій саме частині свого могутнього організму довелося йому сховати зінгеровські ножиці. Слухачі — здригалися й тремтіли од жаху.

— Довго після цього я не міг сидіти — еге, не міг, хлоп'ята! І кров текла з мене, і кров текла, аж поки вся одіж на мені почервоніла.

Він вдруге розповів нам свою жахливу історію і ми з полегшенням віддихнули, коли за вікнами мелькнуло кілька хат і наш молодий товариш, одчинивши двері, вигукнув: — Хто хоче глянути на Аральське море?

З-за сірих будинків, що тонули в розпеченному піску й куряви, з-за оббитих вітрами, пропахлих рибою хат проглянула важко-синя, холодна смуга затоки Сари-Чеганак. Хати стояли безладною юрбою й ніби мовчазно впивали в себе смертельну туркестанську спеку. Розпечена залізниця випаровувала нафту й креозот, варена, сушена й свіжа риба пахла нестерпно з масних ящиків і мішків на возах, з кошиків і з одежі рибалок, що пропонували її мешканцям нашого квітневого поїзда. Вітер, наш незмінний супутник, що мав довго ще товаришити нам, стих на деякий час, і дика спека приаральських пустель облягла маленьке селище. Верблюди стояли й лежали біля пакгавзів, іх

розвантажували й навантажували знову. Вони були кошлаті й брудні, шерсть звисала з їхніх ший, а в сонних очах їх ясно почувалася довга, незбуртня звіряча тоска. Кожному з них можна було дати не менше як по тисячі років, кожний з них ніби був свого часу в безконечних қараванах середньоазійських завойовників. Древній вигляд верблюдів, згущав тоскну атмосферу гарячого рибальського селища. Вітру! Простору!

І вітер війнув із холодної смуги Сари-Чеганаку, і вітер приніс бадьорий холод водяних просторів, міцний подих блакитної пустелі Аральського моря. І поїзд відідхнув з полегшенням — і рибалки, обтираючи масними долонями мокрі лоби, повернули на мить свої обличчя назустріч вітрові. Древні верблюди глянули на блакитну смугу Сари-Чеганаку — і за хвилину згусла атмосфера рибальського селища розрідалася й прохолода потекла по мертвих вуличках.

— Знаменитий вітер, — прохрипів Гомонов.

— Як надзвичайно пахне риба! — сказав мій товариш. — Коли ми були ще за сотні кілометрів звідси, я відчував цей дух на маленьких станціях, де стояли на запасних путях вантажні потяги в Європу. Потяги — і вагони, й паровози, й паровозні бригади — все пахло рибою, і що ближче до Аральського моря, то густіший і густіший ставав на станціях цей запах. А ця станція „Аральське море“ — це справжня столиця рибної держави. Коли б я вмів, я написав би таку баладу про цей Сари-Чеганак, слухайте:

На хати рибальські, на гори піску
спека поклала лапу важку,
лапу важку поклала спека,
в землю вдавила гарячу кладь.
Віє пусткою даль далека
і край пакгавзів верблюди хриплять.

Верблюди хриплять. Що за знак?
Чом ти мовчиш, Сари-Чеганак?

Сари-Чеганак не дихає, спить —
і толь на дахах парує й кипить,
і подих останній над дахом вщух,
і з шпал пливе нефтяний сопух
у вулички мертві, у береги,
де сіті розіпнуті навкруги,
де сіті дріжать, як палаці фей,
де бродять кволі тіні людей,
і в воду зсувають свої човни
і сіті витягають з глибини,
де mrіє короп, де в'ється судак,
де спить, як мертвий, Сари-Чеганак.

Верблюди хриплять. Що за знак?
Чом ти мовчиш, Сари-Чеганак?

Ти спиш, ти мовчиш, ти смертельнутиш
кладеш на висохлі ребра криш,
ти кріш глибінь, що стойть як тьма,
ти рвеш рибальські сіті дарма,
ти дуриш очі старих дідів,
що знають твій норов, твій дух, твій гнів,
що силу, що вдачу, що кров свою
твоїм берегам віддали без жалю.
Ти сонно напух, ти синьо набряк. —
Чом ти мовчиш, Сари-Чеганак?
Чи хочеш багатства свої живі
сховати павіки на дні, в траві,

щоб лізли шипи й усачі у глиб,
і коропи у багні гнили б,
щоб мулом вкривався важкий судак,
щоб даром рибалка над сіттю кляк,
щоб даром рибалка над сіттю мок,
щоб у пакгавзах гуляв вітерок,
і щоб країні до перших жнів
підготувати рибний прорив?

Верблюди хриплять. Що за знак?
Чом ти мовчиш, Сари-Чеганак?

Ти штилем одягся й позеленів.
Та штиль не злякає моїх ловців!
Та витягнуть рибу із глибини
рибалських бригад байдорі човни:
Ага — ти тривожишся вже — ага!
Ти чуеш, як сітей рясна дуга
вже ріже тебе — і хріпити судак
у наших сітях, Сари-Чеганак?
Ага, ти вже чуеш хріп коропів,
ага, ти стривожився й закипів,
ти хвилями знявся і через борт
стрибаєш і вернеш човни у порт!
Зривайся навдишки, бушуй, кипи —
у наших трюмах твої коропи,
в пакгавзах тюки ростуть під дах
і потяги дихають на путях.

Підвід не хватає. Тари брак.
Сари-Чеганак! Сари-Чеганак!

— Таку баладу написав би я на честь цієї рибної столиці, на честь оцих виснажених, засмаглих рибалок, що зібралися подивитися на наш закурений поїзд, на честь коропів, судаків, усачів, шипів, жерихів і всієї фавни Аральського моря.

Гоморов ходив по путях і заглядав у кошики рибалок, що пропонували свою рибу. Він ходив і нюхав її, цей непереможений оптиміст з блаженним виразом на широкому обличчі, він невтомно нюхав її, але не купував нічого. Людність нашого поїзда одважно напала на поклади риби й незабаром вагони міцно й надовго пропахли нею.

Два дзвінки. Невже так мало стоять потяги у цій надзвичайній рибній столиці? Коротко крикнув паротяг, і рибальське селище попливло за вікнами. Дахи й двори одпливали, одпливали уніформні пакгавзи й м'які, душні вулиці. Тільки незрівняна синя смуга Сари-Чеганаку побігла поряд з нами й незабаром одкрила перед нашим потягом шалену панораму порожнього моря.

— Недарма Аральське море перші російські мандрівці назвали Синім морем і передали цю назву до Книги Великого Креслення. Ця синь — ніби єдине живе місце на висохлому, обкладеному червоною гангrenoю пісків тілі Середньої Азії. Я бачив багато морів, — продовжував мій товариш, — але такої райської сині не бачив.

— Це море мені нагадує якусь давно забуту дитячу казку. Дитячу казку, звідки давно вже повипадали в забуття всі епізоди й герої, де вже всі імена і слова зітерлися, а залишився тільки один незабутній синій колір. Недарма це море вважається за одне з найсиніших морів на землі і перевищує навіть славнозвісне Женевське озеро. На його західному боці десь коло острова Барнакельмес спочиває зовсім надзвичайний синій

колір, що наближається нібито аж до третього ступеня по скалі Фореля.

— Хороше море, — сказав Гомонов. — От у Генічеську ще здорово синє Азовське море, — додав він з очевидним наміром розповісти свою другу історію.

— Так слухайте ж, як було діло, — почав він, тимчасом як уся людність нашого купе стояла біля вікон і дивилася на захід, де під останнім промінням сонця в безмежному проваллі лежало море.

Було це, щоб не збрехати, десь в кінці вісімнадцятого, або на початку...

Але Гомонову не пощастило розповісти своєї другої історії, бо саме в цю хвилину до нас прийшов наш німецький знайомий Карл Лере зі своїм недочитаним томиком Конан-Дойла. Він потроху нудьгував, його мало розважали порожні краєвиди Туркестану. Його не хвилювали нові горизонти, що кругло розкривалися перед нашим квітневим поїздом, що поширювалися, як куча на тихій воді. Ніяких мелодій і старих спогадів не навіювало йому невпинне завивання холодного вітру у вентиляторах. Кореспондент великого газетного об'єднання, справжній громадянин світу, звиклий до тисячомильних переходів і перелетів, він уже звик на всі голубі несподіванки нашої плянети дивитися з виразом байдужої нудьги, з сірою тінню втоми на блідому обличчі. — Я бачив такі самі-сінькі краєвиди в Єгипті, — відповів він на зауваження його товариша. — Глина, пісок і пустеля — чи є щось нудніше в світі? — Поки ми дивилися

на засутенілій краєвид, він, розгорнувши книжку, почав читати чергову новелю про Шерльока Голмза.

Ніч обпала пустелю. Наш закурений потяг не-відступно мчав у чорну пащу степів, а десь на півдні вже мерещилася нам Сир-Дар'я. Вітер гудів у вентиляторах, зустрічний, чорний і божевільний вітер, що приносив нам холодний подих монгольських рівнин. Пововчому знову вили вентилятори й по вагонах ходили несподівані протяги, витягуючи гарячу задуху, що зібралася за день, і забираючи з собою гострий дух аральської риби. Попереду була довга й одноманітна ніч. Людність поїзда вже починала укладатися на сон після багатого на враження дня. Мій товариш лежав на своїй полиці напроти Климка, що й досі сидів над своїми тезами. Карл Лере розмовляв з Гомоновим про новітні методи боксу, однозначно й уперто згадуючи імена світових чемпіонів — Корбетта, Фіцсімонса, Джексона, Джонсона, Ленгфорда, Мак Ві та Дженнетта. Він говорив і про те, що найхарактерніша ознака нового боксу, це не сила, а швидкість удару, і що, на його думку, середній сучасний боксер, будучи повороткішим і швидшим, міг би перемогти й такого великого майстра старого боксу, як славетний Джонсон. Він казав, що хоч сучасний бокс широко використовує й міцний удар і прийом удаваного нападу й залізний обхват супротивника, та все це залежить зрештою од швидкості й тільки од неї. Швидкість і точність удару забезпечують перемогу. Наприкінці Карл Лере пообіцяв дати

Гомонову кілька практичних лекцій боксу, хоч Гомонов дивився вельми скептично і на новітній і на старий бокс, і відповідав, що своїх м'язів ні на „швидкість удару“, ні на „точність“ ні навіть на „залізний обхват“ не проміняв би.

— Я пригадав чомусь стару руську салдатську пісню часів Скобелєва,— сказав Карл Лере, збираючись іти до свого вагона,— ту саму руську пісню, що ми вже згадували: „греми, слава, трубої, ми дралися за Дар'єй“... і далі:

По степям твоим, Чиназ,
разнеслась слава про нас.
Собиралась вот громада
тысяч слишком шестьдесят,
а нам этого и надо —
есть где удаль показать!

— І мені чомусь подумалось, що для царсько-російської експансії завжди було найхарактернішим гасло: шапками закидаємо! Покажемо свою „удаль“! Оце покладання на свою кількість, на щапки, на якусь нерозумну „удаль“ багато спільногого має — чи не так? — з найнижчими формами людської організації. Можна рух царсько-російських армій, царсько-російської перемоги в Туркестані порівняти з рухом кочовників, що теж ходили наосліп, що теж сліпими хвилями котилися вперед, покладаючись тільки на свою кількість та на „удаль“.

— Взяти б хоч би останню імперіялістичну війну,— сказав мій товариш,— де проти високої техніки, страшних гармат і бомб, російські гене-

рали, перехристившись, виставляли багатоголову, сліпу, людську масу: шапками закидаємо!

Карл Лере одчинив двері.

— Це я все до того кажу, що вам — росіянам, українцям, білорусам — завжди бракувало — і бра-кує й тепер — людей типу Шерльока Голмза.

— Себто?

— Людей залізної волі; високої психічної орга-нізації, й безконечної любові до своєї справи. Такі люди завжди можуть протистояти якій за-вгодно сліпій силі, якій завгодно „удалі“.

— Ага,— сказав мій товариш, — тепер я вас розшифрував. Ви натякаєте на...

Карл Лере, не почувши останніх слів мого то-вариша, вже зачинив за собою двері. Розмова ли-шилась незакінченою.

Вітер гудів над потягом і однаково вперто вили вентилятори. Попереду, розтинаючи своєю чорною обшивкою холодну тьму, громів паротяг. Часом, коли одчинялася топка на паротязі, сніп світла виридався з неї вгору і, як хвіст комети, звисав над потягом. За вікнами була тьма й пустка. Ніде не виднілося жадного вогниха, не чути було живого гомону. І тільки далеко на за-ході незрівняним огненним океаном горіли плавні на Сир-Дар'ї.

Од Лондона до Бомбею 9950 кілометрів. На цей шлях англійські пароплави витрачають коло місяця часу. Але, не зважаючи на дальність і на небезпечність морських шляхів, не зважаючи навіть на довгий час — між Лондоном і Бомбеем існує

регулярний і багатолюдний пасажирський зв'язок. Остання фаза промислового капіталізму вимагає собі найрозвиненішого транспорту, транспорту чулого й зручного, як павутина, що в її центрі сидить павук, прислухаючись до неї, щоб одразу спостерегти, де заплутається в ній здобич. Щоб міцніше тримати свою здобич і щоб більше з неї виссати крові, цей світовий павук, що тільки в двадцятому столітті зріс і заповнив півплянети, кинув у колонії й напівколонії мільярди долярів на будування залізниць і збудував їх в Індії вже понад 55000, в Африці понад 45000 і в Австралії з Тасманією та Океанією — 35.418 кілометрів. Важкий образ верхарнового банкіра повис над половиною плянети, повис, як череватий Павук, в центрі своєї на багато тисяч кілометрів простягнутої залізної павутини. Спершу були справжні походи на залізницю — у 1839 році головний управитель міністерства шляхів у Росії Толь у своїй доповіді Миколі Першому про небажаність збудування Миколаївської залізниці між Москвою й Петербургом, зазначав, що залізниці — „найдемократичніша установа, яку тільки можна вигадати для перетворення держави“, а — приблизно в тих же роках — баварський Obermedicinal-Collegium постановив: „в інтересах народнього здоров'я їзду в поїздах треба заборонити; швидке пересування викликає своєрідну трясцю (delirium), що виникає при одному тільки вигляді швидко-рухомого поїзда; через це з обох боків залізничного полотна треба поставити загороди, височиною не менше як 5 футів“.

тів". Але не зважаючи на виступи проти залізниці, — в той час уже були такі могутні заступники й пропагатори її, як банкір Ротшильд в Австрії, король Вільгельм у Голяндії й Микола Перший у Росії. Переборовши страх консервативних міністрів перед демократизацією держави, перед звільненням мільйонних мас з кайданів тьми, з феодальної залежності, залізниці простяглись у 1920 році на неймовірне число — 1200705 кілометрів — і стали за знаряддя пригнічення мільярда людей „себто більше як половини людности землі"¹.

Але, не зважаючи на це неймовірне число, верхарнівський банкір мріє, верхарнівський банкір буде грандіозні пляни ще більшого охоплення плянети своєю залізною павутиною. Він не може примиритися з тим, що його агентам од Лондону до Бомбею треба їхати цілий місяць морями, роблячи величезне коло через Гібралтар, Суець, Аден, тимчасом як залізницею час перебувацня в дірозі можна було б зменшити до кількох днів. Верхарнівський банкір мріє про нові грандіозні магістралі. Ще перед війною 1914 року проєктували вітку од Бухари до Термеза на афганському кордоні. Крім того, вже тоді існувала друга велика вітка — од Мерва до Кушки — теж на кордоні з Афганістаном, цією незавойованою ще залізницею державою. З півдня до афганського кордону щільно підійшли англо-індійські залізниці. Упо-

¹ Ленін. „Імперіалізм як цайновіший етап капіталізму“.

рядчик книги „Туркестанський край“ князь В. І. Масальський ще тоді був „глибоко переконаний, що з'єднання цих двох залізничних мереж в найкоротшому напрямі через цю країну є лише питання часу“. Він писав, що подія ця рано чи пізно, відбудеться неминучо і в наслідок цього з'явиться грандіозна європейсько-індійська залізниця, що скоротить час проїзду од Лондону до Бомбею до кількох днів“. Коли б хтось тут на одну секунду помислив, що це пророкування князя В. І. Масальського викликала його платонічна закоханість у всесвітній культурний поступ і співчуття до одрізаної покищо од Європи Індії, той одразу мусів би зректися такої думки, бо сам князь В. І. Масальський не забарюється тут же показати свої великолдержавні, імперіялістичні ікли: „треба завчасно готуватися до цієї події й прикласти всіх зусиль, щоб вона послужила нам на користь і сприяла дальншому збільшенню могутності Росії в надрах азіятського материка“¹. Ага, осьде ваші ікли, князю!

— Але, — сказав мій товариш другого ранку, — глибока переконаність князя Масальського в неминучості цієї події корениться у вірі не стільки в свій рідний капітал, як у капітал інших країн Європи. Пригадаймо тільки, що два найбільші російські банки — „Російський“ і „Міжнародний“ працювали на три чверті на німецьких капіталах, підлягаючи: перший „Німецькому банкові“, а друг-

¹ Россія, т. XIX, стор. 585. СПБ, 1913.

гий „Дисконтному товариству“ в Берліні. Крім Німеччини, мала свою частку в Росії ще Франція й Англія. Таким чином, Росія була тією країною, куди Європа експортувала лишки своїх капіталів. Отже, в цій тираді князя Масальського почувався ще й рабська готовість прислужитися сильнішим імперіялістам Європи.

Не забудьте, що Росія збудувала в межах Китаю відому нам усім залізницю,— сказав Климко.— А це доводить, що російський імперіялізм теж мав свої кігті.

— Не в цьому річ,— сказав мій товариш,— розуміється її Росія дещо робила. Річ у тому, що через цю недвозначну участь закордонного капіталу в російських банках підлеглі Росії країни терпіли цілком недвозначний подвійний гніт. Чи не так?

Ще б пак не так! Про це багато б могли розповісти колишні російські колонії — Казахстан, Узбекістан, Туркменістан. Російський імперіялізм — худий і голодний імперіялізм, що з своїх колоній мусів не тільки годуватися сам, але й годувати своїх кредиторів. І саме через те, що він був худий і голодний, він встиг збудувати в такій величезній і багатій країні, як Середня Азія, з її бавовною, шовком, виноградом, кольоровими металами, скотарством і вугіллям, тільки одну магістралю. З якою заздрістю він мав дивитись на Англійську Індію, покреслену могутніми залізницями, що простяглися за наших часів на 57600 кілометрів, маючи на 1 січня 1914 р. на всю Азія́тську Росію разом зі Східно-Китайською залізницею

всього 17390 кілометрів. Зрозуміло цілком, чому так приваблювала князя В. І. Масальського грандіозна картина залізничного сполучення Англійкої Індії з Європою через Росію. Йому вже снились нові магістралі в Середній Азії й десятки під'їзних колій, що змогли б більше виссати з Узбекістану шовку й бавовни, з Туркменістану — шовку, бавовни й продуктів скотарства, з Казакстану — продуктів скотарства, хліба, бавовни й кольорових металів. Але, не зважаючи на інтенсивну й невідступну дипломатичну бльокаду з боку Англії й Росії, Афганістан так і лишився перепоною на цьому великому шляху. І на Кушці й у Термезі так до цього часу й не крикнув жаден експрес Кале — Бомбей.

Жаден експрес Кале — Бомбей не обминув нашого поїзда на курній станції Арис, коло ріки того ж імені, де наші вагони а, б, с і д мали зрештою одчепитись од московсько-ташкентського складу і простояти кілька годин, щоб з іншим поїздом піти на північний схід, на велику Туркестано-Сибірську магістралю через Ауліє-Ата, Алма-Ата, Ілійськ, до станції Огуз-Окурген, місця змички півдня з північчю. Шість довгих годин наші вагони простояли на станції Арис, обвіяні хмарами куряви, гнаної вітрами з безмежних рівнин. Безмежна глинняна рівнина, як дно океану, туманіла навколо Арису — з нерозбірними крапками тварин, із сірими горбиками казакських юрт. На перон зібрался люд подивитись на наш квітневий поїзд. Хлопчики носили низки черепах і прода-

вали їх наївним москвичам, що кидались юрбою на всі речі місцевого виробу й купували їх разом з надзвичайним кишмишом — і наївно іли його, бродячи по рудих вуличках залізничного селища. В той час коли Гомонов, Климко і його товариши з московської РНГ вступили в довгу розмову з групою робітників-залізничників, а товариш мій, набрівши на гроно знайомих кожухів і свит, явно українського походження, розчулено почав з ними розмовляти, і ці туркестанські дядьки несподівано заговорили до нього рідною полтавською говіркою,—група закордонних кореспондентів, забравши з собою все своє дорожнє приладдя, помчала по рудих вуличках, фотографуючи й фільмуючи все, що попадалося на око. Карл Лере не одставав од непереможних американців, що всюди встигали пролісти першими, Карл Лере споکійно фільмував руді вулички й несміливих тубільців і розпитував їх про їхнє життя-буття. Але бідні ескімоси погано розуміли ламану руську мову й шановні пани європейці обмежувались лише зніманням їх у всяких позах, з шановними европейськими дамами посередині й без них. Всі мали вже повернутися до поїзда; коли хтось невідомий пустив чутку, що нібито десь недалеко стоїть справжня казацька юрта. І от юрба англійських, американських, французьких і інших кореспондентів негайно вирушила в похід на несподівану юрту — і справді знайшла її недалеко од вокзалу. Молодий казак, господар юрти спав і йому напевне снилося щось дуже далеке й хороше, бо, прокинувшись і побачивши

в себе повну юрту непроханих гостей, він довго сидів на своїм килимку й кліпав очима. Його зняли й зфільмували одразу на десяти апаратах і тільки після цього довідались, що казак цей зовсім не кочовник, не дикун і людського м'яса не вживає, а служить в Арисі міліціонером, що видно було й по його уніформі.

На станції наші вагони вже чіпляли до другого поїзда. Вже подали паротяг — і він кричав у руді вулички, скликаючи забарених мандрівців. Наш юнгштурмівець з'явився на пероні зі своєю камерою й низкою свіжих знятків. Гомонов, Климко і його товариши з московської РНГ все ще стояли з гуртом місцевих робітників на путях, дуже голосно й палко перебиваючи один одного. В цю хвилину справа точилася про якісь рукавиці, що загрузли десь між Москвою й Ташкентом у бюрократичній трясовині. Ще, як виявилося з розмови, справа йшла про взуття для паровозних бригад, що так само безславно загинуло десь у залізничних канцеляріях.

— Вам гарно, москвичам, — сказав молодий помічник машиніста, жилавий, русявий з надірваним голосом, — вам гарно! Коли що не так — у вас під боком усі комісії, усі центральні установи — завжди розберуть, хто правий, а хто винний. А в нас!

— Сьогодні нам з Ташкенту прислали рукавиці, сьогодні, 24 квітня, а цілу зиму вони десь маринувались між Москвою й Ташкентом.

— Що рукавиці! — сказав інший робітник, — ти про взуття розкажи!

Зі взуттям стояла справа не краще. Ще з осени паровозні бригади мусіли одержати взуття, але час ішов, настали холода, а взуття не було. — За тридцятиступневих морозів я мусів їздити з паровозом у драних черевиках, наживати собі ревматизмів, гибіючи біля топки день і ніч — і все через наших туркестанських бюрократів. Гарно вам, москвичам! — повторив ще раз молодий помічник машиніста, з заздрістю оглядаючи московських мандрівців.

Паротяг крикнув востаннє, і наш новий поїзд рушив. Товариш мій попрощався з полтавськими дядьками і вліз до останнього вагону. Климко й Гомонов так само сіли в останній вагон — і станція Арис одійшла назад. Тепер нас віз маленький, старомодний паротяг — і ми вже більше не бачили інших паротягів, аж поки не повернулися знову на Арис.

Вечір неймовірною блакіттю вже згусав у зелених долинах і на спокійній лінії обрію. Після одноманітного степу, після безлюдних перегонів, після хмар глинняного пилу — понад покрученуою колією широко зеленіли спокійні луки і на їх все частіше й частіше за стрункою стіною туркестанських тополь траплялись невеликі оселі. Казакські садиби, що складалися з напівзруйнованої високої глиняної загати й глиняної ж таки землянки, стояли під тополями, як мініятюрні замки февдалів. Далі, в глиб Семиріччя, почали траплятися й білі українські села з неминучими волами на вигоні й з неминучим димом кізяку з глиняних

кабиць. Густа зелень облягала білі хати й просторі вулиці, затуманені знайомим димом, і в тій зелені, і на дахах, і на городах, і на всьому зеленому пейзажі спочивала якась полтавська лагідність. Полтавська лагідність лежала на суцільній ріллі і на схилах рудих ярів і на дикодалекому обрії. І там, де од села вилася самотня стежка, і там, де вона зникала в яру, і тут, над залізницею, де йшла з вузликом українська жінка, нешвидка й задумлива, і на її обличчі, засмаленому й худому, і на її рубенсовських літках, і на її чорних руках — скрізь спочивала ця неповторна полтавська лагідність. Жінка йшла понад насипом у тихий присмірк квітневого вечора, у теплу гущу зеленого села і несла в білому вузлику свої маленькі турботи. Там, де стежка повертає в городи, вона спинилася й довго дивилася вслід нашому квітневому потягові.

— Присягаюсь на чім світ,—сказав мій товариш,— що цю жінку зовуть або Пріською, або Мотрею, або Горпиною. Або одним з тих сотень імен, що так невесело згучать у наших сучасних романах і оповіданнях.

Тьма згусала навколо, і скоро вже потяг наш опинився в жахливому проваллі тьми, — в безодні тьми опинився наш потяг, як маленька, напівпогасла комета, вирвана з прекрасної системи космосу. Потяг летів у чорну тьму попереду, потяг біг у первісний присмірк сходу, і назустріч його рухові пливли в космічних океанах незгасні батальони зір, бігли невпинні батальони зір

і назустріч їм пливли гори, ріки, озера, поля, пустелі і все сліпє обличчя плянети.

— Так от, — сказав Гомонов, — забудьмо на хвилину полтавську лагідність, бабу Прісську й не-впинні батальйони зір. Краще я вам розповім свою другу історію. Було це, щоб не збрехати, або в кінці вісімнадцятого або на початку...

Знову свистів у вентиляторах холодний азіятський вітер — і, засипаючи, ми слухали його суворий стогін і знову свист його був схожий і на виття степових вовків і на молодецьку пісню вбогого руського салдата часів Скобелєва: „грими слава, трубой“. Але цей божевільний свист не зауважав нам слухати другу жахливу повість нашого могутнього друга, робітника Гомонова.

— ... або на початку дев'ятнадцятого.

І Гомонов розповів нам свою другу надзвичайну історію, історію його боротьби в Генічеську, разом з тамтешньою підпільною більшовицькою організацією.

Вночі наш потяг прийшов на станцію Лугову, — маленьку й непомітну, з одним тільки жилим будинком і кількома залізничниками і мало кому відому аж до 28 жовтня 1927 року, коли був остаточно затверджений Чокпарський варіант і з Лугової мала початися прокладка південної частини Турксибу. Великий людський приплив майже одразу перетворив маленьку станцію на великий степовий центр. Звідси 2 грудня того ж року була покладена перша рейка й забитий перший костиль. Потяг наш довго стояв на темних путях

станції Лугової, сонний, обвітрений потяг здалекої Москви, з чудовим маленьким паротягом, причепленим на станції Ауліє-Ата, під час нашої шостигодинної там стоянки. Цей паротяг, відремонтований в ударному порядкові робітниками Ауліє-Атинського депа, вже не покидає нашого поїзда впродовж усієї подорожі по Казахстану. Перед світом потяг рушив далі і на диких перегонах цілинного степу, у свисті одчайного монгольського вітру, у рипінні осів, у мелодійному хитанні вагонів по тількищо покладених рейках, у тривожному й жорстокому хитанні вагонів — перед нашим квітневим поїздом одкрилась грандіозна епопея Туркестано-Сибірської залізниці.

1442 кілометри тількищо прокладеної залізниці лежали перед нашим поїздом, і поїзд наш завойовував їх один по одному, ліз на схили й тимчасові мости, обходив ще не висаджені в повітря скелі, гіантським напруженням своїх підйом перемагаючи дику течію противного вітру. І коли знову прийшов ранок, холодний і вітряний ранок десь недалеко од Чокпарських висот, наш поїзд зустрів його серед безлюдного, безмежного степу з сніговим обрисом Олександровського хребта на південний і з безмежною спадистою рівниною на північ.

Потяг стояв серед степу, і вітер стугонів у вентиляторах. Наш юнгштурмівець уже зник зі своєю камерою, він давно вже блукав по степу, вишукуючи найзручніші пункти для фотографування.

Два паровози, що тягли наш потяг, стояли біля тимчасового дерев'яного мосту через потічок і методично брали з нього воду через металічну рурку. Коло мосту стояв вантажний вагон, біля потічка працював невеликий дизель — оце і вся водопостачальна станція. У вагоні містилася водопостачальна бригада. Робітники-водопостачальники живуть тут у самоті на останньому кордоні культурного світу. Їхні самотні вантажні вагони серед безмежних перегонів Турксибу бовваніють як самотні каравульні на найдальших кордонах держав. І що б сказала міс Томпсон, та сама міс Томпсон, що одвідала свого часу Союз і видала в Англії книгу вражень про нього, де поміж дуже претенсійними інформаціями про ОДПУ вона відзначила, що одна з найприкметніших рис радянського життя єсть його прикордонний, бівуачний вигляд, коли б міс Томпсон зазирнула хоч одним оком у ті країни, де серед дикого до цього часу степу, серед занедбаної й зганьбленої „окраїни“ закладаються й плянуються соціалістичні міста і втілюються в камінь і залізобетон найсміливіші мрії найсміливіших утопістів.

— „Друга прикмета радянського життя, — так пише автор рецензії на книгу міс Томпсон у літературному додатку до Лондонського Таймса¹, — це його прикордонний вигляд, що його вона (міс Томпсон) порівнює тільки з життям західніх штатів Америки за часів піонерів. І там і тут — життя

¹ The Times literary supplement, May, 9, 1929.

важке, небезпечне й надійне. І там, і тут хаотична моральна система перебуває в незгоді з новими тенденціями, що яскраво виявляють себе в переважно пуританізмові”.

Таке враження, зі слів таймсівського рецензента, справило на міс Томпсон радянське життя. Нам учасникам і творцям цього чудного бівуачного життя, лишається тільки ствердити слова міс Томпсон. Бо хіба ми всі не живемо при кордоні, при могутньому кордоні, що відокремлює світ старий од нового, „царство необхідности од царства волі?“ Хіба ми не обстоюємо чистоти пролетарської моралі, моралі що не має нічого спільногого з мораллю пуританської й непуританської буржуазії, моралі, підпорядкованої єдиній клясовій меті й справленої на єдиний шлях, шлях безпощадної клясової боротьби?

Тут ми можемо цілковито погодитись із вельмишановою міс Томпсон.

Паротяг методично брав воду. Зрештою перший скінчив і на його місце став другий. Дизель підіймав воду у безіменного потічка у вузький рукав і наш другий паротяг довго й одноманітно пив її. На дверях вагона стояв робітник, засмагений і виснажений робітник Турксибу, призвичаєний до різкої зміни температури, до найгострішого холоду й найступішої спеки, до малярії й дисентерії. Він стояв і дивився на сонний московський потяг і на вагони з новими таблицями—„Москва—Алма-Ата“ та „Ташкент—Семипалатинск“. Сонна людність поїзда вже бродила по стелу, вдивляю-

чися вперед у суворі висоти Чокпару, у несказанно синю даль.

Несказанно далека даль
попереду жде вас, важкі паротяги.
Пийте воду — хороша тянь-шанська вода
Набирайтесь пари й відваги!
Тисніть, збирайте веселу пару,
біжіть повз нові міста
через Чу, через сині горби Чокпару
аж до Алма-Ата, до Алма-Ата!
Немає степові краю кінця —
а ви громите — у пісках, у травах! —
і інших крайн хуртовини й сонця
везете на своїх составах!
Тисніть пару, біжіть повз нові міста
аж до Алма-Ата, до Алма-Ата!

Можливо, що так співав засмажений і виснажений робітник на дверях самотнього вагону. На дверях свого вагону він стояв і провожав поглядом московський потяг, що повільно одходив на Чокпар.

Цілий день хитаючись і трясучись біг наш потяг на північний схід, повз самотні вагони, що стояли на місці майбутніх станцій, землянки й бараки для робітників. Уніформні робітничі селиша — з п'ятидесяти бараків — траплялися через величезні перегони. Групи робітників, одриваючись на хвилину од роботи, дивилися на несподіваний поїзд, а коли він ставав, збирався до вагонів, і там починалися безконечні дебати, жорсткі словесні бої, розмови й розпитування про те, що робиться там, у центрах, за тисячами кілометрів. Але потяг рушав і дебати

переривалися і знову тяглася по обидва боки казакстанська пустеля.

Голе безлюддя лежало навкруги. На північ спадисто спускалась безконечна рівнина, а на півдні срібніли незрівняні тяньшанські хребти. Сніговий гребінь висів у прозорому повітрі, як здавалося, зовсім близько од колії, а справді до цього було біля ста тридцяти кілометрів. Сніговий гребінь сяяв тисячами верхівель, проваль, льодовців, і все частіше й частіше попід колією траплялися холодні, кипучі, свіжі потічки. Часом оподаль од залізниці купчилось кілька юрт. Двадцять верблуди паслися за ними, провожаючи наш потяг довгим поглядом. І знову сіра порожнеча простяглась вздовж колії. Часом треба було тільки напружити зір, щоб на сірому тлі безконечного степу побачити казацьку стоянку з кількох юрт. Зливаючись своїм сірим кольором зі степом, вони несподівано виринали і також несподівано зникали з очей.

— Вони живуть як жуки, — сказав молодий хлопець зі станції Лиман у Донбасі, що працював продавцем у лавці Туркестано-Сибірської кооперації, на якомусь закинутому полустанку. — Їдеш, їдеш і нічого перед собою не бачиш — а потім одразу перед тобою ціле селище!

Так, казаки ще й досі в масі своїй живуть як справжні жуки, в неймовірно вбогих і брудних хатах і юртах і тільки будівництво транс-казастанської залізниці спричинилося до справжнього зрушення в тисячолітньому їхньому побуті. І вже

поряд з брудними, в шкіри одягнутими кочовниками в робітничих селищах Турксибу можна побачити чисто, по-европейському вдягнутих і письменних казаків і казачок. Це представники нового казацького пролетаріату, пролетаріату, викованого у великій кузні Турксибу. Кожний піонер у радянській школі знає тепер про основні промислові ресурси Казахстану — і про кольорові металі і про мідні копальні на північних берегах Балхашу, і про хліб, і про скотарські продукти, і про поклади вугілля, і про рибні багатства. Кожний школяр знає, що Казахстан — країна майбутнього, що Казахстан — білий аркуш паперу, вже розглянутий під соціалізм. Кожний знає, яке грандіозне значіння матиме ця нова магістраля у розробці природних багатств Казахстану, у перетворенні в життя великого пляну його передбудови. Для того, щоб читач міг уязвити майбутній розмах діяльності Турксибу, автор мусить дати тут слово одному з найкомпетентніших в цій справі робітників — секретареві казахстанського краєвого комітету партії Ф. Голощокину: „Цілком певно виясняється, що потік вантажу, можливий для цієї дороги, здебільшого буде виникати в самому Казахстані. Бавовна — в Чимкенті, Ауліє-Ата й Джаркенті, риж у долинах рік Ілі та Чу, хліб у Сир-Дар'їнській, Алма-атинській та Семипалатинській округах, скотарські вироби — в цих же таки трьох округах і в суміжному з ними Каракалінську, фрукти — в долині Сир-Дар'ї та Алма-Ата; кендир і кенаф — в Алмаатинській окрузі,

хандрилла, свинець у Чикментському районі вугілля в Карагандинському вугільному басейні, що ним буде живитися сама дорога й низка підприємств "... Але не кожний знає, якого грандіозного політичного значіння набуває ця дорога, утворюючи в первісному Казахстані нові кадри пролетаріату, змушуючи диких кочовників осідати на землю, йти в робітничі селища, з чорної юрти, закинutoї в безвість, перебиратись у залізничні депа, на паровози й заводи..."

Над вечір знову довга стоянка біля безіменного тяньшанського потічка. Знову довго й трудно обидва паротяги набирали воду, тимчасом як людність вагонів бродила по маленькому залізничному селищу. Сонце сідало за далеким Чокпарським перевалом, і два верблюди, навантажені бур'яном, одкидали довгу, фантастичну тінь. Старий казак із сином ув'язували вантаж на одному верблюді, в той час як другий флегматично дивився на їхню роботу. Зрештою вантаж ув'язано.

— Ач, ач! — крикнув хлопець — і верблюди рушили.

Через десять кроків бур'ян знову розв'язався. Хлопець спинив верблюдів.

— Чок, чок!

І знову почалася безглузда, терпляча робота.

Далеко в степу сіріли одинокі юрти. Одна юрта стояла коло колій — убога й дірява — і в ній один-одним жив малий казакський хлопець.

Він сидів на порозі юрти й байдуже дивився на несподіваний поїзд, що приніс стільки гомону й метушні в його тихий край. Біля юрти на мотузку

бігало й жалібно плакало чорне козеня. Наблизившись до юрти, ми спробували заговорити з її смутним мешканцем. Хлопчик знав трохи по-російському — й того бідного знання цілком вистачило, щоб розповісти про свого брата, що працював на залізниці, рідко навідуючись до своєї юрти й цілком полишивши її на нього, і про те, що в них, крім ягняти й цієї поганої юрти, нічого більше на білім світі не було. Хлопчик сидів на порозі юрти смутний і обідраний, розмовляючи зі своїм неспокійним козеням і заспокоюючи його своєю ласкавою рукою. З темних нетрів ти виходиш, казакський пролетаріяте!

І знову вечір, і знову потяг наш біжить на північний схід. Незабаром Алма-Ата, столиця Казакстану. Степи сутеніють, і в нашому купе знову зібралися всі знайомі. Прийшов Гомонов, сердитий і розтривожений, і одразу почав нам скаржитися на москвича Бірюлькина. Климко, друг Бірюлькина, одверто глузував з Гомонова, чим привернув на себе ввесь його гнів. Ми одразу зрозуміли, що акції Гомонова почали падати і що й найжахливіша історія тепер його не врятує.

— Я в Москві з ним розквитаюся! — кричав Гомонов, — хай почекає! Я йому доведу! Весь Центрархів розкопаю!

— Ти доведи тут, — сказав йому Климко зі своєї полицеї, — щоб не їздити в Москву й не розкопувати Центрархіву.

Незабаром надійшов і сам Бірюлькин, високий, худий з суворим виразом обличчя, **московський**

робітник. В його глибоко посаджених очах затаївся лукавий вогнік. Ця несподівана пригода з Гомоневим трохи розважила одноманітність вагонного життя.

— Слухай, Гомонов,— сказав Бірюлькин,— оти кричиш тут без толку — Москва, Центрархів. А ти доведи нам усім, що ти справді був у дев'ятнадцятому році в Генічеську.

— І доведу!

— Ну й доведи.

— Скажи, приміром, де була ставка генерала Соболєва у січні дев'ятнадцятого року?

— У Джанкої була! В Сарабузі! В Ново-Олексіївці! — Бірюлькин насупився.

— А тепер скажи, де цього самого Соболєва розстріляли?

— В Генічеську!

— Ех, ти! — сказав тільки Бірюлькин.

— Ти хороший хлопець, Гомонов, — озвався з поліці Климко, — коли б не був таким хвальком. Ну, навіщо тобі генічеська підпільна організація, навіщо тобі той марудний Соболєв? Ти ж і в Червоній армії був, і непогано воював з білими, і на будівництві один з кращих ударників.

Ті дві страшні історії, що їх так патетично розповідав Гомонов, скінчилися для нього несподіваною катастрофою. Він сидів між нами зовсім безпорадний зі своїми могутніми м'язами й надзвичайною шиею.

— Ех, ти! — повторив так само Бірюлькин.

Тимчасом потяг уже підходив до станції Алма-Ата.

Дерев'яний перон, дерев'яний будинок вокзалу, пасажирські вагони на запасних путях, робітничі бараки, ідалальні, магазини — все це з'явилося тут зовсім недавно, а вже залізничий тривожний ритм увійшов у життя, а вже в тісному помешканні вокзалу товпиться нетерплячий люд, ждучи чергових потягів. Вже спокійне зелене Місто Яблук, Алма-Ата, що десятки років мирно спало під сніговими хребтами Заїлійського Алатау — край звичайного поштового тракту, зворушилося — й автомобілі, трактори, літаки заразили його тією трясцею, що її колись так боявся Баварський Obermedicinal-Collegium. На вокзалі одразу ж по приїзді наш квітневий потяг довідався, що змичка рейок Північного й Південного Турксибу, призначена на 28 квітня, вже відбулася 26-го і що по готовій колії з Сибіру до Туркестану через місце змички, станцію Огуз-Окурген, пройшов сто сорок один вагон. Вранці наш потяг рушив далі на північний схід, за дику Ілійську долину, повз тихий Ілійськ, через гарячі заїлійські піски.

Тільки в Алма-Ата стих наш незмінний товариш — холодний, монгольський вітер. Вентилятори не вили більше, і нам не вчуvalося в іхньому витті ні вовчого зойку, ні вбогої салдатської пісні часів Скобелєва. Другого дня встановилася мертвна спека, і незабаром стіни вагона так розпеклися, що до них не можна було приторкнутися. Почалася повнокровна туркестанська спека.

Ми сиділи в купе — мій товариш, Гомонов, молодий журналіст з Уралу в юнгштурмівському

костюмі і наш німецький знайомий Карл Лере. Спека тяжіла над нами — і навіть товариш **мій**, що так любив висловлювати свої думки, сидів мовчки, витираючи хусткою лоба.

— Все таки, — сказав юнгштурмівець, молодий журналіст з Уралу, — я кину через свою газету гасло: всесоюзний комсомольський суботник збирання мертвого заліза по залізницях. Це дасть нашій промисловості зайві тисячі тонн металю. Та як ви гадаєте?

Мій товариш хотів щось відповісти, але натомість тільки налив собі склянку теплої води і з жорстокістю її спорожнив.

— Так, — сказав Гомонов, що останній час взагалі мало говорив. — Так, — повторив він, — це прекрасна думка!

— Ви справді так думаєте? — озвався зі своєї поліці Климко.

— Чому ні? Зайві тисячі тонн металю!

— Давайте тверезо обміркуємо справу.

Коротше, Климко був проти цього гасла, він не був певний того, що ці тисячі тонн металю були варті праці робітників, простою потягів на відповідних перегонах, і що за цей час, потрачений на збирання старого лому, наша країна не видобула б, не витопила б й не перевезла удвічі більше металю.

Але юнгштурмівець не хотів погодитися з цим, і його цілком підтримав Гомонов.

— Все таки я кину це гасло, — сказав юнак.

На станції Ілі коло річки Ілі й глухого заштатного містечка Ілійська відбувся летючий мітинг.

Тут ми вперше побачили могутню постать начальника управління будівництва — Шатова. Родом з Лівобережної України, інженер, командир дивізії за громадянської війни — він тепер жив і працював у суворому Казахстані командиром п'ятидесятитисячної армії робітників Турксибу. Він був дуже популярний у своїй армії, — і до того ще, будучи запальним промовцем, він захоплював масу кожним своїм словом. Ні на кого не дивилося стільки захоплених очей, як на його могутню постать, особливо в ту хвилину, коли, після чéркових промов, він ухопив із юрби маленьку дівчинку і, піднявши її на руках, крикнув: — Це ж для вас, дітвора, ми будуємо Турксиб! Для вас одкриваємо Ілійський міст!

І потім попереду нашого поїзда, що несміливо спускався крутим берегом на тимчасовий дерев'яний Ілійський міст, збудований поряд з іще незакінченим залізним, рушив увесь великий натовп робітників. Дерев'яний міст здригався од ходи сотень ніг, од повільного руху поїзда, од швидкої течії Ілі. Натовп ішов через міст, у хмарі пилу під жорстокою спекою, під блідим, гарячим небом, він ішов з гомоном і гулом, ніби мовчазний марш гримів над ним. Здавалося, ніби над ним гримів мовчазний і могутній марш:

В авангарді ударних бригад — ми —
і в руках у нас гострі ломи.
Ми у грудях скель пробиваєм тонель,
ми йдемо через пустку пустель —
і за нами, за нами, за нами
потяги сунуть путями!

Потяги сунуть путями,
потяги сунуть путями.
Що для них даль степова!
Раз-два, раз-два, раз-два!

Дружно ломом об камінь, об мур бий,
тисни заступа в ґрунт степовий!
У холодний ґраніт закладай динаміт,
хай розступиться враз перед нами світ,
хай ударом розколоті скелі
одкривають шлях до пустелі.

Потяги сунуть путями,
потяги сунуть путями.
Що для них даль степова!
Раз-два, раз-два, раз-два!

Крізь вітрів і дротів постійне виття,
мов крізь рупор, ми чуємо клич вождя,
невідступний клич, що летить крізь ніч,
щоб жаркіше палала велика піч,
щоб великі печі палали,
й швидше клалися шпали.

Потяги сунуть путями,
потяги сунуть путями.
Що для них даль степова!
Раз-два, раз-два, раз-два!

І на клич той в нас відповідь є одна.
Ми на працю виходимо, як стіна.
Ми, забувши про сон, ведемо ешельон,
ми спускаємо в глиб за кесоном кесон —
і мости у глибокім проваллі
плетемо із заліза і сталі!

Потяги сунуть путями,
потяги сунуть путями.
Що для них даль степова!
Раз-два, раз-два, раз-два!

Натовп ішов, ніби співаючи мовчазного маршу.
На мості ворушилися робітники — вони мали за-
вдання скінчити міст до першого травня. Міст
стояв уже всіма трьома фермами, стрункий і гар-
монійний, як живий організм. І грома робітників,

що ліпилися в риштованні, заклеپуючи останні клепки, вторили дзвінкими ударами цьому мовчазному маршеві.

За Ілі почалися неймовірні піски. Голий і непривітний ландшафт, піщаний зиб на дюнах, кущі якогось міцного бадилля — все це вже нагадувало голий і піщаний Балхаш, Балхаш пісків, спеки й пустелі. Потяг важко збирався на правий берег річки по тимчасовій колії, в той час як праворуч, в'язнучи по вісі в невідступному піску, безконечно виїздили вози грабарів — там вибирали в крутому березі виємку для постійної колії. Саме тут, на цій глибокій виємці, вся людність нашого потягу відчула неймовірні труднощі людської праці в казахстанських пустелях.

Під товстим шаром червоного піску лежав шар глини, а під глиною — могутні поклади каменю, що його возили виснажені грабарі на своїх виснажених кониках. Камінь був твердий і гострий, зверху ввесь час струмками спадав гарячий пісок і насичував повітря міріядами найдрібніших частин, що звичайну туркестанську спеку доводили до неможливого ступеня. У цій задусі невгавно ворушилися грабарі, навантажуючи свої мініятюрні вози уламками каменю, а виснажені коні звично тягли їх по крутих узвозах на гору. В деякій частині земляні роботи на Турксібі були механізовані — працювали там і американські крани, і тепловози, і вантажні машини, і трактори. Але основну земляну роботу виконав проте довговічний грабар зі своїм працьовитим коником.

— Чи скоро Айна-Булак? — вже перепитувала стомлена людність потягу.

Але до Айна-Булаку було ще багато перегонів.

— Гляньте на ті землянки, — сказав мій товариш, показуючи на очеретяні дахи, обгорнуті піском, що виднілися на заїлайському плято. — Там живуть ці виснажені грабарі — і там спочивають після роботи ударні бригади. Пісок сиплеється на голови цим черкаським і тамбовським грабарям, пісок попадає у вуста разом з їжею, разом з водою — і безконечно хрущить на зубах. Але й до нього звикли наші черкаські та тамбовські грабарі.

— Ви бачите оту стару бабусю, восьмидесятилітню руїну, зігнуту й зморшклу, худу й обідрану, що виносить із своєї землянки якийсь нужденний горщик, — напевне готову чи обід стомленим грабарям? Вона йде як тінь по цьому мертвому, голому, гарячому, піщаному плято з похилістю на північ, до Балхашу, вона йде й зовсім байдуже дивиться на нас, прикриваючи од сонця очі своєю висохлою долонею.

Товариш мій запитав її: — Звідки, бабусю?

Вона охоче спинилася і, розглядаючи нас із-під своєї долоні, через хвилину відповіла глухим байдужим голосом.

— Давно тут?

— Третій рік.

— Звикли?

— Живемо потроху.

— Хотів би я знати, — сказав мій товариш, — до чого не може звикнути черкаський грабар

Ми пішли далі, витягуючи ноги з гарячого піску, туди, де на узгір'ї, на командних висотах заілійського плято, стояв наш потяг. Там зустріли ми наших постійних товаришів — юнака з уральської газети, могутнього Гомонова й Карла Лере. Товариш мій одразу вхопився за Карла Лере, щоб скінчити з ним розмову.

— Ага, — сказав мій товариш, — тепер я вас розшифрував. Ви казали, що нам — і українцям, і білорусам, і росіянам — бракує людей залізної волі, високої психічної організації й безконечної любови до своєї справи, людей, що завжди можуть протистояти якій завгодно сліпій силі, якій завгодно „удалі“. Ви, очевидно, натякали на...

Але й цього разу розмова лишилася незакінченою, бо саме в цю мить крикнули по черзі обидва наші паротяги і потягли вагони все вперед і перед, туди, де в западині між сірих, безладних гір, за багато кілометрів звідси лежала довгождана станція Огуз-Окурген (Айна-Булак), що саме в цей час її ім'я не сходило зі сторінок усіх газет Союзу.

Квітень 28. Вітер, що стільки неспокійних днів і ночей товаришив нам од самої Москви, і всю дорогу через Рязань, Пензу, Волгу, Оренбург, через долину Сир-Дар'ї й одноманітні степи Семиріччя, через холодні перевали й ущелини, тепер остаточно стих, і наш день на Айна-Булаку розпочався надзвичайною тишею. Сонце вийшло з-за сухих, потрісканих, мертво-сірих гір, проваль і кряжів, проваль і кряжів, розкиданих навколо,

так ніби вони одразу застигли тут посеред якогось дикого танцю. Так, ніби вони були несподівано застиглі хвилі могутнього моря, застиглі саме в ту хвилину, коли оскаженій вітер безладними буграми здіймав їх, і вони ходили в дикому танці, збігаючись, розбігаючись і розбиваючись одна об одну. В цьому гірському кошмарі було багато спільногого з подібними безладними, мертвими, потрісканими горами Вірменії, між Ленінаканом і Еріванню, на воротях величного еріванського плято, серця старої Вірменії. Та в той час, коли над гірським кошмаром Вірменії, за сотні кілометрів на півдні й на сході підіймаються вічно-блілі снігові кряжі з незмінно ясними, блискучими, як срібні келехи, верхівлями Алагязу й Аарату, в той час, коли над одчайною какофонією потрісканих вірменських гір незмінно панує вічно-ясна гармонія цих двох велетнів — тут, недалеко од мертвого Балхашу, дике, чорне, первісне безладдя цілком панувало над ляндашфтом. Руді й чорні горби, застиглий ніби в конвульсіях, ніби в останній агонії обрій — і жадної юрти, жадної живої крапки у всьому просторі! Тільки на лівому північному схилі цієї могутньої западини, як натяк на якусь гармонію, на вихід у широкий світ — простяглася стальна лінія Турксibu.

— Пустеля переможена!

І в чорних од сонця, виснажених од малярії й дисентерії обличчях робітників, і в звичайних вантажних вагонах з фантастичними, кінематографічними написами, короткими, як блискавка, —

Омск, Владивосток, Сталіне, Брянськ, Астрахань, Маріупіль, Пенза, Ромодан, Вологда — і в нескладному мандрівному господарстві цих робітників, і в закурених постягах інженерів — у всьому почувався єдиний робочий ритм, єдина воля, єдина стихія. Єдина воля й стихія, що тримає в залізному єднанні весь Союз, що одягає його в залізо й камінь, що примушує працювати на себе Дніпро, Волхов, Куру, Занг, Зеравшан. Єдина воля, що керує цим надзвичайним походом у соціалізм.

Турксіб коштував Союзові не одних лише мільйонів — він коштував могутнього зусилля мас, він коштував багатьох жертв і самопожертв і проти нього здаються незначними всі грандіозні походи туркестанських завойовників на чолі з останнім з них — Миколою другим. На 1509-ій версті од Красноводська в ущелині Джилиян-Ута (Гадюча долина), що зветься Тамерлановою брамою, збереглися до цього часу два старезних арабських написи. Верхній, висічений тут у 1425 році, читається так: „з божою допомогою, великий султан, переможець над царями й народами, богова тінь на землі, підпора заповідів Сунни й божого закону, цар, що допомагає вірі, Улугбек-Гурган — хай продовжить бог його царювання й правління — зробив похід у країну джетів і монголів і від того народу повернувся в ці країни щасливо в 828 молодиковому році“. Нижчий напис відноситься до 1571 року. В нім сказано: „Хай знають всі, хто йде через пустелю й мандрує по пристановищах на воді й суходолі, що

в 979 році тут відбувався бій між загоном вміст-тища халіфату, тіні всешишнього, великого хакана Абдулла-хана, сина Іскандер-хана в 30.000 чоловіка бойового люду й загоном Дервіш-хана і Баба-хана й інших синів. Згаданого війська було всього: султанових родичів до 50.000 чоловіка і службових людей до 400000 з Туркестану, Ташкенту, Фергані й Дешті-Кипчака. Військо щасливого власника зірок перемогло. Перемігши згаданих султанів, він з того війська стільки скарав на смерть, що од забитих у бою й у полоні протягом одного місяця в ріці Джизацькій (Сензар) на поверхні текла кров. Хай буде це відомо!“ Ще вище над цими двома написами прикріплено пізніше мідну дошку з позолоченим державним російським гербом і написом золотими літерами: „Микола Другий 1895 р. наказав: „бути залізниці“. 1898 р. виконано“.

Змагання тиранів!

Закаспійська залізниця, що її наказав 25 листопада 1880 року збудувати російський цар, будувалася ударним порядком російськими військовими частинами під керівництвом генерала Анненкова, що відав сполученням у тилу Скобелевського загону. Іноді укладка її досягала рекордного числа — шість кілометрів на день — тимчасом як рекордна укладка на Турксібі — чотири кілометри, середня два з половиною кілометри. Але треба пам'ятати, що генерал Анненков форсував укладку всіма силами тільки для того, щоб відому Ахал-Текінську експедицію довести до щасливого кінця

і щоб тугіше затиснути в стальний кулак багаті країни Середньої Азії. Будівники її, багатотисячні маси солдатів, гинули од спеки, од тифу й малиарії, часом за безвіддя пили навіть свою власну сечу й співали вже відому нам пісню часів Скобелєва. Генерал Анненков будував Закаспійську залізницю, щоб поневолити народи Середньої Азії. А Туркестано-Сибірська магістраля — перша на нашій планеті залізниця, збудована для визволення й піднесення відсталого народу. Перша соціалістична магістраля у світі.

В Айна-Булаку вже стояли потяги, що привезли делегатів на відкриття залізниці з Семипалатинська, Ташкенту й інших міст Середньої Азії. Запасні путі були зовсім закриті періями вагонів і на ранок іх розвели в різні боки, щоб очистити місце для укладки останньої пари рейок. Останню пару рейок лишили неукладеною на запасній лінії, над південним обривом насипу. Сонце пекло нестерпучо й казаки, виринаючи з ущелин, з балок і яруг, під'їздили до холодного потоку, що біг з півдня кудись у напрямку до Балхашу, скидали свої кудлаті шапки й милися прозорою водою. Казаки з'їздилися з усіх боків, поодинці й густими загонами, з прaporами попереду. Хмари пилу повисли над Айна-Булаком і насытили чисте гірське повітря мертвую задухою.

З півдня до насипу спускався схил гори й на ньому розташували амфітеатр лав, спрямований до дерев'яного помосту над самою залізницею, розподіленого на три частини: ліворуч — балкон

для радянських кореспондентів, праворуч — для закордонних кореспондентів і послів, і в центрі — для союзного й казакстанського урядів. На півдні, під обривом насыпу розташувався грандіозний табір Турксибу з великою іdal'нею, з шатрами, з крамницями, з армією грабарів, що лежали покищо в холодку під своїми возами, з кінськими колонами казаків, що кожної хвилини прибували все новими й новими стовпищами. Коні іржали, верблюди ревіли, крик паровозів на путях покривав безладний гомін святочного тaborу і над усім панував жорстокий шум літака, що плавко пересувався в гарячому повітрі над кошмарним ляндшафтом пустелі. Його тінь плавувала по велелюдному тaborу, лякаючи коней і верблюдів і змушуючи казаків підводити свої мідночервоні обличчя і вглядатися в височінь.

Казаки прибували все більшими й більшими хвилями, з'являючись несподівано з-за бугрів і яруг, і незабаром уся долина зарясніла ними. Біля казаків і похідних кухонь поралися жінки — між ними були й росіянки, і казачки, і українки. Вони мішали ополониками в містках казанах, сікли м'ясо, різали хліб, готували посуд, носили воду з баків, говорили кожна своєю мовою й розуміли одна одну. Казаки й казачки на маленьких жаровнях смажили запашний шашлик, і гострий димок його заохочував до себе зголоднілий люд. Біля велетенських самоварів і баків з окропом товнилася спрагла юрба, жадно п'ючи гарячий чай, щоб промочити запорошені курявою горлянки.

Спутані коні, верблюди й бики бродили навколо табору, своїм іржанням, ревищем і муканням змінюючи безладну симфонію степового свята.

О 8-й годині ранку амфітеатр заповнили маси турксибівських робітників і місцевої людності. Не зважаючи на велику кількість міліціонерів і розпорядників, цілковитого порядку встановити все таки не вдалося. Люд товпився в прориві між роз'єднаними составами поїздів, заповнив поле й гронами сидів на численних дахах вагонів. Бермант — керсправ Турксибу — маленький, худий, чорний, з волохатим лицем осетинця — метушився в густому натовпі в своїй кавказькій папасі й гумовому плащі. Він намагався дати лад журналістам і послам, махав худими, нервовими руками й виринав з найнесподіваніших кутків. Зрештою уряд розмістився на центральній терасі й кореспонденти стиснулися на своїх балконах.

Оркестра. Говорить Рискулов — спершу по-російському, потім по-казакському. Неймовірна спека гусла й примушувала натовп хвилюватися й переміщатись. Рискулов говорив, і його розумне, мідночервоне казакське обличчя вкривалося краплинками поту. Сонце било в його одкровену голову, але він говорив твердо й чітко, він, заступник голови російського Раднаркому. Один черевик його розшнурувався і ввесь костюм його посірів од пилу. Але він говорив твердо й методично, спершу по-російському, потім по-казакському — і після вступної промови, вручив найвизначнішим робітникам Турксибу по орденові.

Ось виходять вони на трибуну, ці герої пустелі, ці переможці диких степів: начальник північного укладочного містечка, Бубчиков, далі Гнусарьов, потім інженери Перельман і Шермгорн, потім старий казак-робітник, що зовсім не вмів російської мови, хоч і спробував був заговорити нею,— і, нарешті, сам начальник управління будівництва Шатов, що вже мав орден за участь у боях по охороні Петрограду за днів Юденіча.

Після Рискулова говорить Ісаєв, і під час його промови група змовців з'явилася на центральній терасі й, ухопивши Шатова, що задихався од спеки, понесла його могутнє тіло вниз по крутих сходах. Там, на путях змовці починають його „качати“, високо підкидаючи вгору його масивне тіло. Френч його розстібнувся, і підлітаючи вгору він кричав удавано-сердито: „дияволи, досить, я ж важкий!“ Нарешті його спустили додолу, змученого й змокрілого, і він, обмітаючи куряву з штанів, знову поліз на терасу.

8 годин 46 хвилин. Члени уряду мають забити останні костилі залізниці. Майже непримітний, змучений Бермант дає на путях різкий свисток, і рейки, що лежали збоку, раптом загриміли, кинуті дружним зусиллям фаланги робітників. Шатов махав їм руками, прискорюючи укладку, і потім, скомандувавши „струнко!“ і прийнявши рапорта од укладочників, повів представників уряду до місця змички.

Журналісти напружено строчили свої листи й тут же одправляли їх телеграмами до газет.

Натовп щільно зімкнувся навколо останньої пари рейок, стежачи, як забивають костілі члени уряду. — А, це Голощокин забиває! Погано націляє в костиль. Поцілив! Не поцілив! — Після Голощокина почали забивати інші, викликаючи так само веселі репліки робітників, що нерухомо зімкнулися навколо. 9 годин 4 хвилини. Забито останній костиль. Спека досягла вже свого апогею, і незабаром з юрби витягли зблідле тіло знепритомнілого Берманта.

Під час байги — казакських перегонів — ми знову зійшлися всі біля свого розпеченої вагона — і молодий юнгштурмівець, і Гомонов, і Климко, і Бірюлькин, і мій незмінний товариш. Свято кінчалося, і казаки почали вже роз'їздитися, вилазячи на кручі й зникаючи в проваллях на своїх маленьких конях.

Пил стояв над долиною, як дим пожару, пил, повний гомону людей і тварин. Ми дивилися на порідлій табір у долині, на чорні горби й срібну смужку гірського потоку. Незабаром до нас приєднався й Карл Лере, що тільки тепер послав свою останню телеграму.

— Я розшифрував вас, — сказав мій товариш молодому німцеві, аматорові Конан-Дойла. — Говорячи про Шерльока Голмса, ви натякали на полковника Ловренса, як на тип вольової, організованої людини. Чи не так!?

— А хоч би й так!

— Ви звільнили мене од потреби доводити вам єдність цих двох постатей, цих двох символів, що

на них тримається найсильніша імперіялістична країна. Я хотів був представити вам схему нашої вольової людини, що її сила спирається не на темне військо й не на Інтеліджент Сервіс, а на весь масив своєї кляси. Я вам хотів збудувати схему нашої вольової людини, але тепер я одмовляюсь від свого наміру. Ви сьогодні бачили наших вольових людей, наших героїв — від Шатова й Бубчикова, до того сивого казака, що не зумів висловитись на трибуні, одержуючи ордена.

Карл Лере мусів з цим погодитися. Він кивнув головою:

— З цією силою треба рахуватись.

— Ця сила, — сказав мій товариш, — розворушила цей кошмарний ляндшафт і протяла його залізом і сталлю на 1442 кілометри завдовжки. Ця сила одним ударом кидає відсталий Казакстан на широку й творчу дорогу. Ця сила невідома імперіялістичним героям типу полковника Ловренса. Це сила молодої й непереможної кляси!

День кінчався дикою задухою нагрітої зранку долини. Але паротяги вже свистіли на путях, збираючи свої перемішані состави, щоб розійтися звідси вночі на південь і північ. Вони бродили по путях, пересуваючи сірі масиви вагонів, сонно світячи своїми червоними ліхтарями. Ніч, душна, мертвa, безмовна ніч падала згори на кошмарний ляндшафт Айна-Булаку. Долина зчорніла під її гарячим крилом, і тільки вогнища турксибівського табору, димні й неяскраві, сонно кліпали внизу, ніби задихаючись од гарячої тиші. Паротяги зби-

рали свої состави, і незабаром безладний натовп вагонів виділив з себе кілька хвостів.

На ранок вони розійдуться в різні боки на Ташкент і Семипалатинськ. На ранок вони загубляться в дикому просторі 1442 кілометрів — і з одним із них піде й наш вагон, щоб повторити свій неповторний рейс і щоб подвоїти тисячі чудових кілометрів. Але це буде аж на ранок, а тимчасом стомлений автор хоче на цьому місці закінчити покищо свою повість.

Тисніть руки, прощайтесь й розходьтеся назавжди, випадкові друзі й несподівані товариші далекої подорожі! Всього найкращого, могутній Гомонов, захоплений юнгштурмівець зі своїм гаслом комсомольського суботника, працьовитий Климко, непомітний Іванов, суворий Бірюлькин, мій незмінний товариш — і стриманий німецький журналіст, аматор боксу, Шерльбока Голмса й полковника Ловренса!

Туркестано-Сибірську магістралю уже відкрито, крізні потяги вже загули в казахстанських пустелях. Скінчилися ваші розмови в тихому купе закуреного вагона, скінчилися випадкові диспути — і ніколи вже вам, Карле Лере, не доведеться давати Гомонову лекцій боксу, а вам, Гомонов, розповідати страшних історій. До побачення, дорогий читачу! Надобраніч! Надобраніч! Надобраніч!

ПІСНЯ ПРО ТУРКСИБ

Ти вогнями сигналь у незмінну даль,
Казакстанський могутній глиб!
День, ніч вий свій марш бойовий,
свій заспів новий — Турксіб.
Глянь, крізь гір грань лавами повстань,
Кладучи у глиб динаміт,
Йде з усіх усюд переможний труд
і несе тобі свій привіт.

І несе тобі свій привіт,
нові кілометри шпал
і заклики бойові
і випал і залп.

А ти веди нас на бій,
наш бригадире найстарш.
Вперед і вперед і вперед,
грай наш марш.

Ми свій гард здобули у боях, коли
ми брели крізь стальну пургу.
Героїчний час за плечима у нас,
перемоги на нашім шляху.
Нам ще довго йти крізь нові фронти,
крізь пустелі й краї проваль.
Нам вони віддадуть і хліб і ртуть
і мідь і ліс і сталь.

І мідь і ліс і сталь,
і пісків безмежний зиб
і флангом боїв ген
Турксиб, Турксиб!
А ти веди нас на бій,
наш бригадире найстарш.
Вперед і вперед і вперед,
грай наш марш.

Простягайтесь вдаль, залізо і сталь,
і гудіть на високий лад.

Це в рішучі бої бригади свої
посилає країна Рад.

По дорогах труда могутня руда
у невпинний пливе вогневій.

Грайте, загри пісень, бо наш кожний день,
бо наш кожний крок — бій.

Бо наш кожний крок — бій,
Бо наш кожний день — залп.

Стягу наш, вій,
грай в небесах.

А ти веди нас на бій,
наш бригадире найстарш.

Вперед і вперед і вперед,
грай наш марш.

БАНКІР

Ви скрізь простяглися, дроти,
ви стогнете з висоти,
ви виете з висоти,
скрадаєтесь глибоко у землі,
пробігаєте моря кипучий шир,
і в місто сходиться, де при столі
сидить найбільший банкір.

І мапа світу лежить перед ним
він тиче в неї пальцем важким,
він креслить лінії залізниць,
він ставить крапки майбутніх столиць,
на станціях диких, у глухині
на семафорах світить вогні,
червоною ниткою у морях
він кораблям призначає шлях,
він верне морди гладких батарей,
він жовті трупи втоптує в глей.
Сидить, верхарнова велич і жах,
розвізся черевом по світах,
жорстоким полум'ям виграє
і славить царство своє!

А тільки звістка впаде на стіл
про фронт повсталих племен і сіл,

про полум'я станціям і містам —
норд, зюд, вест, ост — низки телеграм
він кидає вдаль, він реве у тьму —
і голос його, як торнадо,
несеться по світу всьому
й спадає залізним грядом.

І десь крізь провалля й проходи тісні,
пробиваючи смертну дорогу,
йдуть салдати — й дзвенять їм у ногу
кіплінгові пісні.

І важко висять в морях кабеля.
Дротами обплутана вся земля —
і кожний кабель і кожний дріт
оббігши навколо світ,
вертається знов назад
і дзвонить про успіх нових ольокад,
несе йому канонадний привіт
і скрегіт зброї й тупіт чобіт.
І з світової столиці він
шле вісті в столиці чужих країн —
і відбивають дроти вдалі:
усе гаразд на землі.

А в відповідь скигління дріт несе:
не все гаразд на землі, не все!
Неспокій блукає по всіх краях —
і жах оселився між нами, жах.
І краю фронтам уже не знайти —
і зраджують нас дроти
їх вихор змітає, їх буря рве

і щось повстає із-за гір нове,
руками впираючись у кордон —
як привид страшний, як жахливий сон,
вдивляється оком стальним у нас
і нам неминучий віщує час.

І не сховатися нам ніде,
він дужим походом на нас іде,
він під дверима нас стереже,
він площі у нас однімає й вже
із наших власних гармат не раз
він пащу свою розсявляє на нас.
До горла він руку простяг свою,
не сходячи з вірних чатів.

Ми гинемо у бою.

Салдатів! Салдатів! Салдатів!

Здригається він при своїм столі,
підводить бліде обличчя.
Він чує, як твердо іде по землі
армія робітника.
Йому вже вчувається заступ та дзвін,
ввижаеться свій могильщик.
Та буде ще довго боротись він,
немало додасть зусиль ще!
Він гори долярів горне знов,
він зі сцени не хоче спускатись!
В нього є ще в запасі продажна кров,
і є ще старі салдати.

Не спуститься він у могилу сам
і дрехлими вже руками

він шле безконечні низки телеграм
і вслід нові телеграми.

І знов, крізь провалля й проходи тісні,
пробиваючи смертну дорогу,
йдуть солдати — й дзвенять ім у ногу
кіплінгові пісні.

ДЕНЬ У СТАРІЙ БУХАРІ

1

Жадні на казки ці двори і дворики,
ці сундуки з потемнілої міді—
і розказують, розказують,
розказують історики
казки про пишноту саманідів,
про походи, про брязкіт узбекської
зброї,
про шейхів, емірів, ходжів і героїв,
про безліч золота, гори добра.
Розказують, розказують,
розказують історики,
а ти — чорт! — така ж обідрана, Бухара.

— Проклята Шехерезада, — сказав мій товариш, — наткала нам безліч казок, вона розставила сільця своєї фантазії й ловила нас змалку та обплутувала приєсним димом своїх вигадок. Я провівтнув її тисяча й одну ніч на тринадцятому році. Я загубив спокій своїх ночей і втратив був відчуття дійсності вдень. Отруєна фантазія моя бушувала, як самум в аравійських пустелях, як теббад у пісках Середньої Азії, і всі герої тисяча й однієї ночі бродили в її просторах, всі вони

пройшли че́рез мою дитячу голову, запаморо-
чивши її й набивши барвистим сміттям казкового
сходу. Я довго хворів за моїх дитячих років на
цю тяжку хворобу, на це шізофренічне викри-
влення фантазії.

— Коли б од цієї хвороби постраждав був
один тільки тринадцятирічний школяр — було б
півлиха. Але ці Шехерезадині вигадки потрапили
були майже до кожної народної книгозбірні
й майже кожний школяр попадався в сільця цієї
арабської потвори. Він приносив додому затягану
й порвану книгу, що про неї він стільки чув за-
хоплених одзивів, він кидав свої підручники й зо-
шити й плакав увечері, коли мати забирала в нього
газову лямпу, бо гас, як завжди, коштував
п'ять копійок за фунт, а де ти їх набереш, тих
п'ятаків.

— Проклята Шехерезада розпустила свій язик
на всю Аравію, Туреччину й Персію, вона про-
лізла до кожного караван-сараю, до кожної го-
стиниці, побудованої добрым шахом Аббасом II
на караванних шляхах Персії, до кожної чайхани
Астрabadу, Балху, Герату, Мерву, Хіви, Бухари,
Самарканду, Карші. Її язик теліпався по всіх усю-
дах, збираючи коло себе і юнаків, і бородай, і
простих правовірних, і хаджів. Пахучий мед він
точив з красномовних вуст балакучих бродяг
Ісляму, солодкою отрутою всотувався в дитячі
голови персів, арабів і турок з усіма їхніми ро-
дичами. Довгі вікі він безконтрольно теліпався
по азіятських караванах-сарайах, а сто років тому

перекинувся і в Європу, запаморочивши голови Мурові, Байронові, Гюго, Гете. Лукавий підбрехач Багдадський Злодій, виплигнувши просто з Багдаду, почав дурити голови ймовірам усіх націй і країн казками про надзвичайні багатства Сходу. Він затесався в книги й школи і твердо осівся в народній фантазії, затуманивши невеселу дійсність Сходу веселими брехнями своєї Шехерезади.

— А проте,— додав мій красномовний товариш,— я вважаю, що нам далеко краще б було взяти візника, аніж іти пішки цими безглуздими вуличками, що ніби грають у жмурця одна з однією.

Я погодився, і ми безжалісно збудили сивого візника, що спав на своєму фаетоні, переломивши об груди патріярхальну бороду. Він спав на своєму самотньому фаетоні, запряженому парою миршавих коненят, бо година ще була рання і навіть у глухому тупику Старої Бухари не видко було живої душі. Сонний і сірий од середньо-азійського пилу поїзд наш стояв у тупику, що майже впиралася в руду руїну міської стіни. Сонце длялося за Зеравшанським та Гіссарським хребтами, але в небі вже світлів суцільний світанок, світло підіймалося в своїх берегах і мільярдами кубометрів переливалося через невидні звідсіля гори. Славнозвісна стіна Старої Бухари показувала свої гнилі, пощерблені зуби. Цій стіні багато сот літ і багато праці щороку йшло на її ремонт, щоб захистити Шляхетну Бухару од диких орд кочовників. Ця глиняна (а не кам'яна, як написано

в одинадцятому виданні Британської енциклопедії) стіна, не зважаючи на те, що її вже давно лишили напризволяще і що багато страшних ікол її давно обвалилося, і досі ще має коло чотирьох сажнів заввишки й до двох завтовшки й коло дев'ятьох кілометрів завдовжки. В ній сто тридцять одна башта, за кн. В. І. Масальським, і одинадцятеро воріт. Ворота Дерваз-Карші були коло самого вокзалу і через них наш сивий візник повіз нас у серце Шляхетної Бухари, матері Ісляму й осередку вченості та благочестя правовірних.

Тут, біля Каршінських воріт, де кінчалася маленька галузка великої Середньоазійської магістралі, стояла тиша, сіра, як дикий камінь, як стіни маленького вокзалу Старої Бухари. Ще не ходили нечасті бухарські автобуси, ще спали службовці-залізничники і нерухомо стояв закурений поїзд, що прийшов з Турксибу через Ташкент і Самарканд. Бухарський емір боявся залізниці й настояв на тому, щоб Середньоазійська магістраля за тринадцять кілометрів обминула його столицю. Він сидів у своїй глиняній столиці, оточений розбещеним, продажним двором, він справляв свої свята в мечеті Кок-гумбез, викладеній зеленими та блакитними кахлями, в той час, коли за тринадцять кілометрів на південь громіли рейки, кайли й лопати, виростав насип і проходили перші поїзди. Він жив, оточений своїм бородатим почетом, своїм буфонадним військом, що підтримувало в ньому ілюзію могутності й свя-

тости. Аджеж він панує не тільки над майном своїх підданих, а й над їхніми душами, бо хто ж, як не Бухарський емір визнаний з праپра голоса середньоазійського ісламу і єдиний конкурент великому турецькому султанові, спадкоємцеві самого Магомета! На думку суннітів — законний спадкоємець пророків той, хто посідає найбагатшу його й чотирьох перших каліфів спадщину, а саме: 1) всі можливості, що зберігаються в Стамбулі, в Гіркаї-Сіде — годинник, бороду і зуби пророкові, загублені ним у якомусь бою, одежду, коран і зброю перших чотирьох каліфів; 2) Меку, Медину, Єрусалим та інші міста, одвідувані мусульманськими прочанами. Але замість цих святощів Бухарський емір посідав Богаеддин, могилу великого святого Богаеддина Накшбенда, що на прощу до неї йшли правовірні не тільки з Бухари та Афганістану, а й з самого Китаю. І, володіючи Богаеддіном, Бухарський емір володів і душами благочестивих прочан. Валки правовірних, що прибували на поклін до бухарських святощів, тримали його в цій ілюзії всемогутності, в цій останній ілюзії, що за неї він хапався безсилими руками. Він заборонив літати через його столицю російським літакам, він не дозволяв друкувати книжок, вигнав від себе страшну примару цивілізації, що прийшли до нього спершу з армією російського імператора в 1868 році, і вдруге з повстанською армією Фрунзе в 1920 році.

— Так ось вона, Бухара! — сказав мій товариш, коли ми проїхали Каршінські ворота.

Він сказав це з завмиранням, він вигукнув це так, ніби побачив якесь давно ждане диво. Так ось де вона виявилася, отрута проклятої Шехерезади! Цей невгамовний язик, що стільки століть теліпався по всіх караван-сарайах Сходу, таки справді обплутав моого красномовного товариша, і мені хотілося застерегти його, щоб казочка екзотика тисячі та однієї ночі не заступила йому радянської дійсності цього радянського міста.

2

Минули віки вікопомних бур!
Сучасним сонцем ці дні розпечено!.
І коли б сьогодні з'явився Тімур
За двадцять чотири б його в Узбеч-

чин!

Ліквідували назавжди. Тимчасом
Твої шехерезади торгують квасом:
Минула, мовляв, близкуча пора:
Розказують, розказують,
розказують історики,
а ти — чорт! — така ж обідрана, Бухара

Сонце вже викотилося з-за далеких хребтів Гарячий, громохкий, курний ридван сонця котився над безхмарним простором Бухари. Міріяди мух шумували на прилавках крамничок і кіосків, над горами ласощів і липкими калюжами сиропів. Крамарі невпинно обмахували віялами своє добро, коні нашого патріярхального візника крутили

своїми "рідкими хвостами", тимчасом як сам візник мирно дрімав на своєму сідалі. Коні тягли наш фантастичний фаетон, заглиблюючись у нетрі старого, напівзруйнованого міста, з тутика в тупик, з вулички в вуличку, крізь покручені провулки, що ніби в жмурця грали один з одним. Стара Бухара розкривала перед нами свою застиглу велич, свою спізнілу пишноту, втілену в суворі бані мечетів і медресе, коронованих тисячами споруджених лелеками гнізд, вирізьблена на близкучих порталах і дверях, на струнких вежах і колонах.

У центрі старого міста, як погаслий маяк, здіймалася у височій жахлива вежа *Mir-Arab*. Це про цю вежу дружно розповідають всі енциклопедії — од *Брокгавза-Ефрана* й до *Британіки* — нібито з неї ще в семидесятих роках скидали державних злочинців. Сантиментальні туристи не забувають розповісти про це в своїх записках, і я цілком певно пам'ятаю присвячений цій легенді вірш одного російського поета. Сантиментальні туристи розповідають про цю жорстоку й ефектну розправу бухарських емірів, адже це так личить дивному, сповитому тайнами Сходові. Кілька бухарських мешканців заперечували правдивість цієї ефектної легенди, в числі їх був і наш бородатий візник. Не згадує про це й славнозвісний вчений і мандрівник *Арміній Вамбері*, що був у Бухарі в червні 1863 року, в своєму докладному описові цієї неприступної столиці середньоазійського ханства.

Що далі ми іхали своїм традиційним візником, то жвавіші й барвистіші юрби стрівали нас, бредучи на базари, сповняючи шашличні та чайні. Сонце гаряче й душно торохтіло над рудою руїною Бухари, пил крутився над дахами, вилітав з вулиць і колонами йшов через базари, лякаючи лелек і ховаючи од очей командні висоти бухарської цитаделі. Вітер тягся з безхмарного сходу, входив у криві вулички, виридався на базари, тримаючи різокольорові халати на дверях крамничок, розвіваючи поли повільним городянам, що бродили й сиділи на базарах. Калейдоскоп дрібної торгівлі мигтів під курним сонцем літа, сотні крамничок і крамарів ворушилися на площах, безконечними періями тяглися тісні келії шевців, кравців, фарбарів, тюбітейників, бляхарів.

— Бухара, як і кожне східне місто, складається з дрібних крамарів і кустарів, — сказав мій товариш. Схід не породив мануфактури і не організував крупного виробництва. Що це за середньовічна стихія крутить по цих базарах!

— Стережися Шехерезадиного язика, — зауважив я. — Він тебе неодмінно заманить під відому крислату клюкву.

— Тисяча і одна ніч давно вийшли в тираж, — відповів мені товариш, — і в кожній крамничці між усікими неймовірними уламками старовини й нереальними кольорами старих матерій завжди знайдеться дуже реальний патент з найреальнішого в світі радянського фінвідділу.

— Шехерезадин язик переселився на базари, до перекупців, і перекупок. Він теліпається там, вигадуючи останні свої брехні. Він збирає й поширює там надзвичайні й найсвіжіші чутки й сповіває часом ними цілі міста. А проте, — додав мій товариш, — і в нашому милому Харкові шхерезад цих на наш вік ще вистачить.

— Їх безумовно вистачить, — відповів я, — бо ними переповнені наші ринки та ярмарки. Щоб переконатися в цьому, досить заглянути на неповторний старий базар в Одесі, на єврейський базар у Києві, або ~~на~~ Благбаз у Харкові.

Ми їхали вибоїстою вуличкою, обліпленою дрібними крамничками, вуличкою, що крутилася й зникала з очей. Коли кінчалися крамнички — їх заступали високі, глухі, глиняні стіни, що за ними як за мурами фортеці, хovalisя тихі двори зі своїм буденним, схованим од чужого ока життям. Ціла Стара Бухара складається з таких фортець, з таких відокремлених од світу дворів, де ворується багато ще темних сил, де зберігається багато ще жорстоких старих звичаїв і де ще й на сьогодні, як у в'язниці, томиться не одна тисяча східніх жінок. Ці двори й стіни, ці будинки без вікон, ці ворота, що так рідко відчиняються, ці закутані в гробові покривала жіночі постаті, ці діди з величними тюрбанами на головах зберегли до нашого часу свою дику незайманість, свою сурову замкнутість і відлюдність. Ці стіни пам'ятують жорстоких емірів, що проїздили тут на чолі своїх напівдиких армій, вони пам'ятують емі-

рових міністрів і намісників, владних над життям і майном своїх підлеглих, вони пам'ятають муллів, прочан і страшних бухарських дервішів, що билися в конвульсіях на порогах мечетів. Ці стіни багато дечого пам'ятають. Своєю проклятою пам'яттю вони тримаються по сьогодні й застують убогим подвір'ям повнокровне сучасне сонце.

Сучасне сонце пече Стару Бухару. Життя клекотить в Узбекістані, нові радгоспи й комуни постають в узбекських оазах, і тепер по цих вузьких провулках, де десять років тому ходив буфонадний емірів почет, гудуть закурені бухарські автобуси, часом проїздить трактор з якогось приміського радгоспу з засмаженим трактористом, що стойчно єсть курячу, перебираючись через вибої. Тепер темними середньоазійськими вечорами по глухих вуличках навіть де-не-де варточка електричні ліхтарі і заглядують через неприступні стіни в темні двори, куди віками зазирав тільки місяць та зорі. Ці ліхтарі стоять у темних заувалках як форпости радянської цивілізації в темряві жорстокого февдалізму. Життя кипить на базарах і на центральній вуличці, життя барвисте й своєрідне, в тисячолітніх халатах і в бруді, але з сьогоднішніми словами, з новим пульсом, з шелестом газет і гулом тракторів.

Проти Самарканду Бухара менше розворушена новими силами. Тут рідше стріваються жінки з одним обличчям, тут більше старців і калік, тут вищі стіни і неприступніші подвір'я. Недарма це місто назвали матір'ю Ісламу! Тут тісніші й по-

крученіші вулички й жахливіші нагромадження сліпих будівель. Але і тут стіни поволі руйнуються, тріскаються, обсипаються. Їх ніхто не ремонтує, вони щодня осідають і гаряче сучасне сонце громко в'їздить в глухі подвір'я. Февдальні стіни руйнуються, нове життя напливає з периферії, з центру — і тому вся стара Бухара сьогодні — суцільна руїна. Вона здіймається як мара в прекрасній родючій базі на низинах Заревшана, як макет страшної казки з арабських ночей.

— Ці стіни падають, але вони ще не впали, — зауважив мій товариш. — Деякі, і переважно молоді, журналісти, пишучи про Середню Азію, зневажливо обминають ці вперті стіни, вважаючи, що не вони характерні для сьогоднішньої радянської Бухари. Важкий тягар тисячолітніх забобонів, що саме у відсталих країнах Середньої Азії тяжить і досі над побутом, над психологією людности, ці юнаки викидають з поля зору так легко, як пір'їну, забиваючи, що саме діляцтво чуже нашій політиці і що тільки поряд з остаточним зруйнуванням цих стін можна збудувати нову економіку.

— Діляцтво починає бути в багатьох нарисах наших журналістів. З прекрасним бажанням показати життя з середини, вони осаджуються жити в колгоспах, комунах, на заводах, стають до варстити, хоч і „продолжают грести в Госиздате деньгу“¹. При зустрічах з вами вони вражаютъ

¹ Н. Асеев. „Разговор по душам“. „Лит. Газета“, № 49, 1930.

vas неймовірним знанням усіх деталів трактора, хоч тут же часто-густо виявляють дуже сумнівну обізнаність з значенням технічної бази в перебудові сільського господарства. Кожний з них має за своїм столом усі підручники по трактору, молотарці, комбайнові, знає на пам'ять всі статути й розпорядження Колгоспцентру, але даремно шукати в нього основних праць Маркса, Енгельса, Леніна.

— Заждіть на хвилину, — сказав мій товариш, торкнувшись за плече нашого традиційного візника.— Який святий похованій на цьому смітнику?

Він указав на купу сміття в проламі стіни, на місці колишнього будування. В цій купі стримів дрючик з кінським хвостом на вершечку, своєрідний бунчук, що ним завжди осіняють прах святих Ісламу.

— Що це за святий, діду?

— Не знаю, — непривітно одказав той.

— Аджеж ви абориген! — завважав мій товариш, знов ховаючи товстого бльокнота.

— Я бухарський єврей, — несподівано прохрипів дід, пирскаючи на нас полум'ям незрозумілого гніву, — і зовсім не обов'язаний знати всіх незчисленних святих, що ними геть чисто засипана Стара Бухара. Я вихованець жорстокого бухарського гетто і ще зовсім недавно емірові збирачі податків по старому звичаю повинні були бити всякого єврея по обличчю кожного разу, коли брали з нього податок. Крім того, я зовсім не хочу за один карбованець двічі вивозити

vas — тут і десь у вашому нарисі перед читачами.

— Звідки ви знаєте, — мовив мій товарищ, — що вам доведеться двічі вивозити мене на вашому фаетоні?

— Як же вам не виїхати на мені ще й перед вашого читача, коли це роблять дев'яносто відсотків сучасних письменників і журналістів без найменшого вагання! Мало на нас попоїздили клясики, важкі, солідні клясики, що під вагою іхніх ситих тіл не в одного з нас ломилися стальні ресори. Мало на нас попоїздили Толстой, Тургенев, Гоголь, Короленко, Щедрин, Успенський і тисячі Боборикіних. Я не згадую ваших українських клясиців, що ім з деяких причин доводилося більше ходити ніж іздити. Мабуть через це ваші сучасники так часто і так мляво іздять тепер на візниках і навіть Микола Хвильовий не встояв проти цієї спокуси у своїх відомих барвінківських нарисах. — Приїхали!

На цьому наш нереальний візник спинив своїх миршавих коненят і, вилізши з старого фаетона, ми опинилися в центрі Старого Міста, з вежею Мір-Араб ліворуч і з порталом мечетів і медресе з усіх боків. У багатьох перспективах перед нами цвіли базари — а напроти була простора, сонлива площа з сонливим водозбором посередині, густими шовковицями над ним і лінівими купами городян навколо велетенських самоварів.

І як же вірити цим переказам!
Десять років тому ти була в авреолі.
І не зміг би, певне, й Задека сам
Угадати на завтра твоєї долі.
Били тебе регулярні копита,
Славою, трупом була ти вкрита,
Ти—матір Ісляму, фортеця стара!
Розказують, розказують,
розказують історики
А ти—чорт!—така ж обідрана, Бухара!

Останній бухарський емір Сейд-Мір-Алім, як кажуть, був уже європейського виховання і тільки приїздячи до своєї Бухари він надідав машкару стального ісламістського благочестя. Після петербурзького вищого світу йому, безперечно, нудно було повернутися до суворої столиці своїх дідів і прадідів, до обмеженого тісними рямцями корану життя правовірного. Він жив подвійним життям і вдало грав свою подвійну роль. Він знов, що поки існуватиме в Бухарі релігія, поки керуватимуть народом мулли—доти існуватиме емірат і доти сам емір матиме необмежену владу над мільйонами середньоазійських мусулман. Повертаючись до столиці своїх прадідів, він мусів знову входити в ролю голови ісламу й охоронця диких заповітів старовини.. Для спокою своїх муллів він заборонив навіть польоти російських літаків через Бухару. Він нудився в своїх суворих палацах і збудував собі в Саттара-Мехасе новий палац, де стара велич Сходу поміщалася з дешевими іграшками Заходу. Розпутний і похотливий

він улаштував собі надзвичайний гарем з двохсот жінок, що їх йому возили з цитаделі до його загородніх палаців, де він звичайно жив улітку. Кожна авантурристка з Європи була бажаним гостем у його палаці.

Але цим і обмежувався до останнього часу його потяг до Європи. Він европеїзував тільки свій побут, свою вітальню й спочивальню, а перед народом він виконував усі приписи вікової моралі, всі звичаї своїх божевільних предків. Та невідступний Захід просотувався проте в Бухару, він плив на неї з караванами дешевих фабричних виробів, він пройшов до кожної хати йожної кібітки.

— Ще в 1863 році згаданий нами Арміній Вамбері, почуваючи свою самотність і беззахисність у жорстокій Бухарі, радів і бадьорішав кожного разу, коли на очі йому попадалася яканебудь річ з європейським клеймом. Ось послухайте його самого: „Я не відходив від своїх товаришів, поглядаючи по дорозі на крамниці, сповнені російськими товарами, з невеликою кількістю виробів інших європейських країн. Все це не могло привабити ока європейського мандрівника, та, не зважаючи на те, кожний шматок коленкору, кожний митний ярлик, кожне клеймо, що свідчило про походження даної речі, збуджувало в мені таке ж приємне почуття, як зустріч з земляком у чужім kraю. Як билося моє серце, коли я читав слова: Манчестер і Бірмінгам, і як я боявся видати себе необережним вигуком!

— Цей угорський англофіл, — відповів я, — над-

звичайно співзвучний з відомим полковником Ловренсом, якого справедливо вважають в Англії за найвидатнішого сучасного британця. Наукова місія члена Угорської академії, філолога Армінія Вамбері, часто переходила в політичну місію і він ставав тоді палким пропагатором англійського імперіалізму. Щождо найвидатнішого сучасного британця, то він просто покинув свою археологію і перейшов до британської контррозвідки. Він лишив дома свої папери й книги й набрав натомість динаміту й піроксиліну, щоб висаджувати в повітря поїзди непокірних племен.

— Ти була вже засуджена, Бухара, — сказав мій товариш, — ще тоді, коли ти вбила двох англійських емісарів — полковника Стоддарта і капітана Коннолі, тоді, коли ти, не підозрюючи зради, частувала в своїх непривітних стінах Армінія Вамбері, що прибрав собі ім'я Решід-Ефенді. Ти дико розправлялася з цими посланцями жадібного Заходу. Але Захід ішов на тебе, він підступом, брехнею і зброєю перемагав тебе. Спершу він прийшов до тебе під виглядом дешевих залізних виробів, що завоювали твій кустарний ринок. Потім він почав до тебе посыкати своїх залізних людей.

— Російське військо прийшло до воріт Бухари невдовзі після подорожі Вамбері. Після нещасливих боїв, де з обох боків полягло багато людей, військо бухарського еміра зі своїми старомодними гарматами мусіло здатися на волю переможця. З того часу бухарський емір став у васальну залежність од російського імператора, виговоривши

собі маленьку ілюзію незалежності. Велетенські тульські самовари, що за Вамбері блищають своїми мідяними черевами лише на центральних площах столиці, розійшлися в глибину країни й заполонили всі чайні.

На площі, біля тихого хоузу стояло кілька велетенських самоварів, тьмяно поблизу проти гарячого сонця. Вони стояли під курним, залізним ридваном сонця, що грюкотів над рудою Бухарою, оточені спраглою юрбою аматорів чаю. На сходах брудного хоузу, де, не зважаючи на заборону бруднити воду, плавали коробки з-під цигарок, шматки газет і в погоні за мухами скидалася дрібна рибка, сиділи городяни, витираючи піт з темних облич. Шовковиці схилялися над цим святим водосховищем старої ісламської столиці. Ми присіли в холодку на теплий камінь сходів, щоб віддихатися від жорстокої спеки і куряви — і тут нас зустріли наші незмінні друзі по подорожі: молодий журналіст з уральської газети, могутній Гомонов і той же таки Джон Буль.

— Я вже випив сім пляшок нарзану, — сказав Джон Буль, з зусиллям поправляючи комірець, — але я так само хочу пити, як і раніше. Це жахливе середньоазійське сонце гнітить і душить і обтяжує плечі, як вантаж. Коли б на цих площах не стояли на кожному кроці близкучі тульські велетні, і на кожному розі не тулилися бухарські шехерезади з квасом і перепічками, мені здається, що перехід звідси до вагонресторану був би останній у моєму житті.

— Ви поганий представник своєї раси, коли так, — зауважив юнак.

— Я поганий англосакс, — погодився Джон Буль, — і мене палить сором, коли я згадую Стодарта, Коннолі і інших представників моєї раси.

— Мрія англійської буржуазії про свою виключність — цілковита фікція, — сказав мій товариш.

— Ви погано знаєте історію англосаксів.

Розмова точилася в'яло, бо змагатись нікому не хотілося. Сонце рівно грюкотіло в рудому небі, воно наближалось до зеніту і десь мабуть в околицях Бухари, в садах і кишлаках стояв зараз той самий тихий і солодкий полудень, що тисячу років тому розв'язував язики середньоазійських шехерезад і підносив їхню барвисту фантазію. „Такі саме полудні мусіли б бути в далеку епоху утворення арабських казок — в Дамаску, Бухарі або Самаркандрі — з їхніми пустельними шляхами, валками верблюдів, верхівцями і криштальними джерелами, що б'ють у холодку крислатих фінікових гаїв, — так написав Рабінранат Тагор в одному своєму листі. Ні в Бухарі, ні в Самаркандрі немає фінікових гаїв, так само, як немає й криштальних джерел у їхньому холодку, — бо чи пили б тоді ці спраглі городяни з такою жадобою брудну воду старих хоузів? З давніх давен вода була найдорогший товар у Середній Азії. І узбеки, і туркмени звички не розбиратися ні в чистоті, ні в смакові води й пити зrudих ариків і стоячих озер, де щасливо процвітали колонії мікробів. Над нашим хоузом на могутніх гілках старих шовковиць

висяять кілька ремінних кошлів, і спраглі городяни, спустившись до води, знімають їх, черпають ними воду, п'ють і передають іншим. Ось з вулички виринає старий водоніс з баранячим міхом через плече. Він спускається по сходах, знімає з гілки кошіль і починає наливати свій міх, аж поки він не округлиться і не виставить своїх зав'язаних вузликами ніг. Наливши, дід важко здіймається по сходах і зникає в якісь вуличці. Це — тисячолітній бухарський водоніс — і коли б ви пішли за дідом, ви б побачили, як кустарі й крамарі перестрівають його зі своїми чайниками і як він, попускаючи горло міху, вточував їм рудої води і, задовольнившись їх, починає поливати вузьку вуличку.

— Емір Сейд-Мір-Алім, тікаючи од повстанської армії Фрунзе, в першу чергу захопив з собою дві сотні своїх жінок, так само, як дитина захопила б за собою в першу чергу свої іграшки, — провадив мій товариш. — Схід відсталий і безпопрадний в порівнянні з залізною цивілізацією Заходу, — а коли читаєш записи Армінія Вамбері, чи полковника Ловренса, то незмінно здається, ніби вони мали справу не з дорослими людьми, а з дітьми — так легко вони дурили їх і крутили ними.

— Часом ці діти розбивали свої іграшки, — зауважив англієць.

— Діти, як діти, — відповів мій товариш. — Ви, англосакси — моряки й купці переважно. Шукаючи, де прикладти своє золото й свою ініціативу, ви обплутали землю, шляхами й дротами, ви кривавими десантами висаджувались на землі тубільців,

що жили ще бронзовим чи кам'яним віком, ви легко їх перемагали, і вам здавалося, що ви — вибрана раса і саме вам призначено володіти світом. Свою расову вищість ви усвідомили саме тоді, коли ви твердо стали на всіх материках і стиснули їх в свій Імперіялістичний кулак. Тоді з'явились ваші поети, співці англосаксонської раси й британського імперіялізму з Хенлі й Кіплінгом на чолі. Ваші поети почали вдягати Англію в шолом і панцер, щоб сковати під панцером її уславлене лицемірство й її обмеженість. Досить зняти з вашого завойовника з англосакса надіте на нього поетами забрало, як з-під нього вже виглядає знайоме нам обличчя гордого своєю обмеженістю буржуза.

— Найкращі англосакси люди могутньої волі, неухильні в своїм стремлінні, чужі сумнівам і хитанням дрібної душі європейського обивателя.

— Найкращі англосакси пишаються своєю непереможною єдністю й вірністю своїм військовим традиціям. Вони закидають португалецям відсутність національних гордошів, що дозволяє їм змішуватися з тубільцями й приймати в свої жили їхню нечисту кров. Ваші горді переможці в Індії вже давно поділилися на чистих і нечистих, на гордих чистотою своєї крові англійців, що прибули з батьківщини, й на занедбаних *countryborn* — тих, що народилися в Індії й породичалися з тубільцями. Ваша расова виключність — цілковита ілюзія, породжена гордою обмеженістю вашої буржуазії.

— Я хочу істи й пити, — прохрипів Гомонов, розправляючи свої могутні м'язи. — Я чую пахощі

плову з тієї вулички, куди носить воду цей старий і нікчемний водоніс. Ходім за ним і ми втрапимо в гостинні двері бухарської іdalyni.

4

А коли б зазирнути в віки твої —
Та усе переглянути, все усталити —
Може набрехали бородаї —
І багатства ніколи не знала ти.
Лежало багатство твоєї праці
В сундуках Саманідів, у царськім
палаці.
У склепах емірового двора!
Розказують, розказують,
розказують історики —
А ти — чорт! — така ж обідрана, Бухара!

Бородатий дід з міхом через плече невтомно поливав вулицю, але падаючи на розпечений ґрунт, вода одразу випаровувала і знову вулички душили крикливу, барвисту юрбу містян своїм тисячолітнім пилом. Гарячий ридван нездоланого сонця grimів у курній височині: над рудим руйновищем Бухари. Кіоски обпала спрагла юрба, пляшки випорожнялися сотнями. Різні викрики хлопчиків-водоносів мішалися з ревом ослів, із зойком верблюдів, що долітав сюди з площі, зіржанням коней, з гуркотом неоковирних гарб, що продиралися крізь переповнені базари, де на полицях і стінах, на колінах продавців цвіли халати, шовки, тюбітейки.

Ось вона, жадана аш-хана!

Гомонов знайшов її в лябірінті провулків, сповнену людьми, з хмарами диму й пари, що висіли під вигнутою стелею й витікали на вулицю. Він не на жарт виголодався, цей м'язистий велетень, що розважав нас своїми фантастичними оповіданнями під час нашої довгої подорожі в порожніх перегонах Туркестано-Сибірської магістралі. Ми ввійшли в натовп людей, що ворушився навколо столів, ми заблудилися в хмараах смачно пахучого диму, що здіймався з-за непоказної завіси. За тією завісою невгавно билося живе серце їдалньі — кухня, там стукали ножі й миски, громіли сікачі й шкварчали сковороди. Виснажений Гомонов з насолодою втягнув у себе кухennий чад. Цей чад віщував йому тиху пристань коло доброї миски плову, або коло двадцяти шпичок надзвичайного шашлика по сім копійок за шпичку.

— Ми бачили сьогодні Бухару величну, ми бачили Бухару барвисту, а тепер перед нами Бухара брудна.

Так сказав мій красномовний товариш, беручи пальцями гарячу шпичку шашлика.

— Треба сказати, що Бухара більш барвиста, ніж велична, і ще більше брудна, ніж барвиста. А може вона тільки через те барвиста, що брудна. Суворий санітарний режим наших міст знищує їхню самобутність разом з брудними хатками, гнилими двориками й купами сміття.

— Мені здається, — сказав Гомонов, — що цю їдалню збудував коли не сам добрий шах Аббас другий, то його найближчий учень. Добрий пер-

ський шах, будуючи свої караван-сараї на далеких дорогах Персії, менш за все думав про санітарний бік справи. Він не полюбляв денного світла й гарячого сонця — адже щороку Персія повнилася по вінця цими дарунками неба, і кожний мандрівник після довгого денного переходу жадав тільки такого місця, де б не було ні спеки, ні світла. Його караван-сараї будувалися з розрахунком на сотні років, стіни їх могли протистояти шаленому натискові кочовників, крізь його глухі склени не проходила спека — а чого ще треба мандрівникові по трудних шляхах Персії Афганістану та Середньої Азії.

В кооперативній аш-хані, де зібралися ми навколо плову та шашлика, стояв безладний гул голосів. Бухарські городяни пообсідали довгі столи, іли плов і шашлик і запивали їх статечними чашками чаю. Наївні діти старого міста іли свої страви пальцями, облизуючи їх і витираючи об полі своїх халатів. Тут були і старі й малі, сиві діди у великих тюрбанах і безтурботна молодь у портативних тебітейках і картузах. Молодь зріklася патріярхальних тюрбанів — життєрадісна молодь всупереч суворим приписам Корану не хоче думати й роздумувати про неминучу смерть, про худу смерть, що має в сліщний час стиснути кожному своїми брудними пальцями спраглу горлянку. Молодь проростає як зелений шелюг, як здорована лоза на розвальнях старої Бухари, вона посідає кожне вільне місце й переможно тягнеться назустріч гарячому сучасному сонцю. Молодий

таджик сидить проти мене в колі своїх друзів, молодий бухарський громадянин зі значком Кім'у на халаті. Кілька літніх сусід його мають тюрбани на головах. Це — старі бухарці, що пам'ятають єміра й жорстокі заповіді середньоазійського ісляму. Але обличчя їхні такі ж життєрадісні, як і в комсомольця, всі вони сміються й перебивають один одного і жирними пальцями вибирають з мисок шматки баранини, кладуть їх у рот і витирають полами халатів вуста.

— Вони не розмотали своїх тюрбанів, але про смерть вони, як видно, не часто згадують. В одного з них довжина тюрбану, цього похоронного накривала, що його үсить кожний правовірний носити на голові, — напевне має в собі не менш як 28 ліктів, замість заповіданих кораном семи. Той же таки Вамбері розповідає про особливо побожних мусулман, що збільшували заповіданий кораном розмір накривала до 42 ліктів, але пристодушно хитрі діти ісляму заміняли тоді полотно на тонку кисею. Мовляв, і Аллахові любо, і правовірному не тяжко.

— На, — сказав Гомонов до облізлого пса, що протовпився до нас під стіл, — іж, хоч я й не знаю, як тебе назвати — чи Рябком, чи Сірком, чи Рудьком, чи Білком, бо твоя вовна, виваляна у всіх смітниках Старої Бухари, виїдена лишаями й червою, що ворушиться в твоїх погризених ворогами ушах, давно вже сковалася всі прикмети твого імені.

— А щодо доброго шаха, — додав мій балаку-

чий товариш,— то його нам немає за що винуватити, бо свої темні караван-сараї він за своїх часів не міг будувати інакше. Старі шахи будували свої караван-сараї, пристосовуючи їх до щоденних потреб людності— а через кілька сот літ, коли народилася нова архітектура, цілком пристосована до нових потреб людності, знаходяться такі будівники, що, обминаючи потреби сучасників, лізуть у старовину, виконують і реставнують нереальні споруження минулого під маркою національного стилю!

— Національний стиль — стиль національної економіки плюс природні умови. Патлату відьму історизму треба гнати з нашої дійсности.

— Все передове в наш час,— сказав молодий журналіст з Уралу — інтернаціональне. Прекрасна комунікаційна система, що обплутала нашу планету, одразу розносить по всіх усюдах досягнення техніки й за них хапаються усі народи й країни— а їхньою допомогою виживаючи прикмети своєї відсталості. Я знаю таких, що плачуть над кожною старою церквою, що розвалюється, надожною справді російською хатою, байдуже проходячи повз нові залізобетонноскляні велетні. На Україні такі будівники хотіли збудувати великий вокзал в стилі барокко, а у Вірменії вони набудували вже досить фев达尔них палаців для того, щоб якомусь недотепі можна вже було скласти теорію відродження вірменської церковно-фев达尔ної архітектури. В Ерівані вони збудували Наркомзем, Сільгоспбанк, в Ленінакані — тек-

стильну фабрику. А для робітників мідної рудні в Аллаверди вони збудували такий клуб, що про нього один робкор написав: „мало було в нас церков — збудували ще одну“.

Облізлий собака слухав нашу розмову, помахуючи червивою головою. В авреолі жадних мух він бродив по темній ідалльні, що освітлювалася через відчинені двері, де гнила стеля вагітно звішувалась над столами, де в щілинах підлоги ворушилися щури, а в кутку, темніла гора сміття. Ale молодий таджик безтурботно витягував пальцями шматки м'яса і ів іх у колі своїх друзів, — двох тюбітейок і трьох тюрбанів, громадян брудної Бухари.

5

Тисяча дев'ятсот тридцятий. Навколо
Країна гrimить. Турксіб. А в тебе ще
Сотні з дві робітництва. Лелеки кволо
Клекотять і замощують кожне скле-
пище.

Емір доживає в Афганістані.
П'ятирічка в дії. Край у світанні,
Ти встаєш на дорозі, немов мара!
Розказують, розказують,
розказують історики —
а ми —
перероблюємо тебе, Бухара!

Над вечір ми пійшлися на Регістані, на душному майдані коло підніжжя емірової цитаделі Курний ридван сонця догорав на заході, над мертвими пустелями Туркменії. На глиняні стіні старого міста спускалася бистра прохолода, базари

поволі затихали, перукарні зачинялись, і десь у глухих провулках, що ніби в жмурця грали один з одним, в таємних закутках, де зідхала сонна літня вода, вже перекликались неспокійні солов'ї.

— Дарма, — сказав мій товариш, — дарма сміялися з тебе, матір ісламу, хівінські купці! Безсомніно брехали вони, коли казали, що сухе торогтіння лелек заміняє в Бухарі солодке перекликання солов'їв.

Солов'ї громіли в таємних закутках старого міста. Солов'ї громіли за похмурими руїнами древніх мечетів, за брудними проваллями дворів, де флегматично ворушилися стомлені городяни.

— Я був сьогодні на славнозвісному мінареті Мір-Араб, — провадив мій товариш, — я вліз на нього, я задихався в його чорному череві, крутячись по крутих сходах, що ім не видко краю. Я подужав усі 203 фути й глянув з маленької кам'яної халабуди на вершині мінарету в мутну просторінь Бухари. Передо мною лежала казкова панорама, — круглі, приплескані бані плавали в сірому спокої спеки і на них лелеки стояли, як салдати. Я дивився в дику безвість рустелі, в той час, як площею внизу ходили туди й сюди обтяжені тюрбанами правовірні. Вони ходіли туди і сюди і часом, задираючи вгору темні обличчя, дивилися на кущ крикливих чужинців, що розрісся раптом на вершечку святої вежі.

— Й право, — сказав Гомонов, — послухати вас, так одразу привидиться все чортовиння арабських ночей.

— Стережися Шехерезадиного язика,— ще раз сказав я.

— Проклята Шехерезада,— з каяттям одмовив мій товариш,— непомітно, але міцно обплутувала мене протягом цього пекучого дня. Я не дарма вранці кляв її.

— Я,— сказав Гомонов,— був на руїнах емірової цитаделі, я бачив її ями й сміття, я бачив ями од вибухів набоїв Фрунзе. Крізь пролами у глиняній стіні цитаделі я дивився на мертву панораму старого міста, на це дряхле обличчя, покарбоване зморшками віків. І я побачив між старечих зморшків на цьому обличчі — нові, трагічні зморшки, що з'явилися на ньому тільки десять років тому, у вересні 1920 року під час чотириденного бою емірового війська з повстанською армією Фрунзе. Мені не хотілося зіходити з моого командного пункту, бо саме там передо мною шаленим галопом почали проноситись полум'яні привиди громадянської війни. Багато бойових переходів пригадав я, кривавих маршрутів моїх по тавричанських зрадливих 'степах'.

— Колись,— сказав Джон Буль,— Бухара була центром середньоазійського культурного світу. В одинадцятому виданні нашої надзвичайної Британської енциклопедії написано, що в Бухарі до останнього часу було багато літературних цінностей, схованіх у приватних бібліотеках. І Афганські, пермські, вірменські та турецькі бібліофіли досі вдаються до неї за рідкими книгами. Бухара справжній головний книжковий ринок Централь-

ної Азії. Але,—смутно додав він,—я нічого не знайшов сьогодні в її вбогих букіністів. Я купив у них тільки шовкову папку, щоб прикрасити нею свій робочий стіл на Беттерсій.

І Джон Буль показав нам свою папку зіткану із товстих, шовкових ниток. Червоний, блакитний, білий, жовтий, зелений і синій кольори утворювали яскраву пляму, згучали як радісна партитура, як безтурботна партитура, що в центрі її кострібатим криком стовбурчилася велетенська червона квітка.

— А я був,—сказав юнак з Уралу,—в книгарні Узбекського Державного Видавництва і бачив там гори прекрасних, свіжих, живих книг!

— Я не поділяю вашого захоплення старою Бухарою,—провадив він до мого товариша,—цими вицвілими, хоч і барвистими ще декораціями, що ховають за собою бруд і відсталість. Вас обплутав шехерезадин язык, той самий, що стільки віків теліпався по шляхах Персії та Туркестану, по караван-сарайях і базарах, розповідаючи неймовірні історії про старовину. Цього язика давно вже не чути в Середній Азії, він втягнувся, як втягується слизняк у свою черепашку, в межі Персії та Афганістану, де тисячолітня тьма ще тяжить над аулами. Ці старі декорації мусять упасти, як брудна самобутність мусить умерти, а на місці її повинна підвістися небарвиста, але прекрасна індустріальна Бухара.

— Дай мені,—гукнув Гомонов,—свою руку, хлопче! Ти добре сказав!

Сонце зникло й тьма почала оселятися в порожніх провулках. Останній перукар голив останнього відвідувача на дверях своєї келі, стомлені городяни лежали в дворах і на вулицях, одпочиваючи після гарячого дня. По старій Бухарі пішли ми до Каршінських воріт, до суворих зализних воріт у старовинній стіні, що за нею стояв наш закурений поїзд. Ми минули тісну, освітлену центральну вуличку, переповнену людом, що ходив під ліхтарями вздовж і впоперек, гомонів, допивав холодний квас у розгромлених за день кіосках і звеселяв своїм сміхом суворі стіни міста. Ми минули цю вуличку, намагаючись швидше добрatisя до Каршінських воріт, ми йшли чорною вулицею, де під стіною зідхав канал, де шаруділи невидимі дерева й grimіли несказанно слов'ї.

— Перший раз ми взялися за тебе в 1920 році й розгромили гарматами палац твоого еміра. Твої сини прийшли під твої стіни з Чарджуя й трохи змінили твоє старе обличчя. А тепер вони хочуть зовсім переробити тебе і вже загнуздали, як писав ташкентський журналіст, твою пиху — Зеравшан у Самаркандинській оазі, щоб невдовзі добрatisя й до тебе. Ти законтрактовуєш свої поля під бавовну, ти сіеш на них могутню бавовну, щоб всени вантажити нею безконечні поїзди до центру. Твої піонери й комсомольці працюють на полях і кожний з них, роблячи небагато, перероблює тебе, стару, величну і обідрану столицю віків!

Ми поспішали до Каршінських воріт, ми йшли чорною вулицею, гомоніли й вдивлялися вперед

і слухали, як хлюпала десь у каналі вода, як пе-
рекликались у глухих закутках солов'ї, як зідхали
високі стіни старого міста. Місто зідхало, лягаючи
спати, стіни зідхали, чуючи свою недалеку й ос-
таточну загибіль. Старе місто зідхало, слухаючи
невгавний, божевільний солов'їний реквієм.

Ось і Каршінські ворота.

З М И С Т

Замість епіграфу	3
Самарканд	5
Пісня про Самарканд	33
Дощ в Алма-Аті	36
1442 км.	38
Казахстанська магістраля	40
Пісня про Турксіб	96
Банкір	98
День у Старій Бухарі	102

Ціна 1 карб.

Перевірено 1948 р.